

ПАВЛОДАР УНИВЕРСИТЕТІ

МАГИСТРАТУРА

“ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТИКА” КАФЕДРАСЫ

Магистрлік диссертация

МӘШҰҰР-ЖҮСІП ЖӘНЕ МЫСАЛ ЖАНРЫ

521250 “Филология: қазақ филологиясы”

Орындаушы 15.04.05. Тілеулесова А.Ш.
(колы, күні)

Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., доцент Жүсіпова Г.Қ.
(колы, күні)

Қорғауға жіберілді:

“Қазақ әдебиет және журналистика”

кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент

Жүсіпова Г.Қ.

Павлодар, 2005

МАЗМҰНЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы.....	3
Кіріспе.....	5
1 Қазақ әдебиетіндегі мысал жанрының қалыптасуы, зерттелуі.....	8
2 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мысал өлеңдеріндегі сюжет төркіндігі.....	23
3 Мысал өлеңдердің көркемдік ерекшелігі.....	42
Қорытынды.....	48
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....	49

ЖҰМЫСТЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Зерттеудің өзектілігі. XX ғасырдың басындағы әдебиет өкілдерінің бірі Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы.

Қазақ әдеби тарихы, әдебиеттану ғылымында бұрын мүлде аз зерттелген саланың бірі мысал жанры екені рас.

Ақынның шығармалары әдебиеттану ғылымында бірнеше зерттеулерге өзек болып зерттелгенімен, мысал өлеңдері жан-жақты зерттеле қоймаған.

Мысал жанрының әлемдегі руханияттағы орыны, оның басқа елдердің әдебиетіне тигізген ықпалын жан-жақты қарастырып, зерттеуді қажет етеді.

Жұмыстың өзектілігі – осы зерттеуде жасалған ғылыми тұжырымдармен де сабақтасады, яғни бұл зерттеудің көтеріп отырған мәселемен байланысты.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері:

- қазақ әдебиеттану ғылымында мысал жанрының теория зерттелу барысына шолу жасау;
- мысал жанрының теориясының өзекті мәселеріне арналған белгілі ғылыми бағыттардың тәжірибесімен жетістіктеріне сүйене отырып, жанрды зерттеу барысында ұстанарлық теориялық принциптеріміздің шарттарын қарастыру;
- Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының тұспалдап айту өлеңдерінің ерекшеліктерін айықындау;
- қазақ әдебиеті мен Мәшһүр-Жүсіп өлеңдеріндегі тақырып жағынан үндестігін көрсету;
- Мәшһүр-Жүсіп мысалдарын сюжет үндестігін, төркіндестігін қарастыру;
- ақын мысалының сюжетінің бастау көздерін іздеу;
- әлем әдебиетіндегі жұмбақтап айту дәстүрімен Мәшһүр-Жүсіп мұрасындағы өзектестікті саралау.

Зерттеудің дерек көздері: 1990 жылы жарық көрген Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының таңдамасы (2 томдық шығармалар жинағы) [1, 2], 2003-2004 жылы жарық көрген 4 томдық жинақтары зерттеудің дерек көзі болып табылады [3-6].

Диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздері. Жұмыстың ғылыми негіздері ретінде отандық ғалымдар А.Байтұрсынов, С.Қирабаев, Б.Кенжебаев, Г.Жүсіпова, Т.Шанбаев, У.Қалижановтың еңбектері негізге алынды [7-12].

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Диссертациялық жұмысты орындау барысында төмендегідей тұжырымдар ұсынылады:

- қазақ әдебиеттану ғылымында мысал жанрының зерттелу барысына шолу

жасау;

- Мәшһүр-Жүсіптің түспалдап айту өлеңдерінің ерекшеліктерін айқындау;
- Мәшһүр-Жүсіппен қазақ әдебиетіндегі мысал жанрының сюжет ортақтастығы.

Зерттеудің әдістері. Тарихи-салыстырмалы, сипаттау, тұжырымдау, объективті-аналитикалық әдістер қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Төл әдебиетімізге өзіндік үлес қосқан Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мысалдарын әлем әдебиетімен салыстыра отырып тұжырымдар жасалды. Бұрын талдаланбаған мысалдарына тұжырымдар жасалды. Әр түрлі тақырыптағы мысалдарда, көркем әдебиеттегі дәстүр сабақтастығы, көркемдік ерекшеліктері, тілдік ерекшеліктері, жұмысқа арқау болды. Осы айтылған мәселелер жан-жақты көрсетіліп, олардың әрқайсысы бойынша жұмыстың жаңалығын құрайтын нәтижелер алынды.

Зерттеудің теориялық және практикалық мәні. Ғылыми жұмыстың теориялық тұжырым-қағидалары Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мысалдары қазақ мысалдар туралы оқылатын дәрістермен семинарларға көмекші құрал бола отырып, лицей, колледж, сондай-ақ филология факультетіндегі қазақ бөлімі студенттері үшін арнайы курстар жүргізуде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының мақұлданыуы мен жариялануы. Диссертациялық жұмыстың басты нәтижелері курстық жұмыста "ПаУ хабаршысы" ғылыми журналында жарық көрген "Мәшһүр-Жүсіп және мысал жанры" атты мақалада жарияланды [13], "V Сәтпаев оқулары. Республикалық ғылыми тәжірибелік конференцияның материалдары" [14].

Зерттеу жұмысының құрылымы. Жұмыс кіріспеден, негізгі бөлімнен, қорытындыдан тұрады. Сонында әдебиет тізімі берілген.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың басындағы әдебиет өкілдерінің бірі – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Қазақ әдебиеттану ғылымында ғана емес, әлемдік әдебиет қорына өшпейтін мұра қалдырған ақын.

Мәшһүр-Жүсіп ұлттық идеяға құрылған таза ағартушылық бағыт ұстанды. Ақын өз халқының даналығынан Батыс, Шығыс әдебиетінің озық ойлы адамдарынан үлгі алды. Терең мағыналы шығармаларында қоғамдық-әлеуметтік жағдайда өзі өмір сүрген дәуірін жан-жақты қырынан бейнелей отырып, өзіне тән бояумен өрнектеді. Ел ішіндегі ұнамсыз қылықтарды сынап, би-болыстармен патша әкімдерінің келенсіздіктерін әшкерлей отыра халықты өнер-білімге шақырды. Ақынның мұраларында әр түрлі ғылым саласында мағұлмат берер ой-тұжырымдар мен өсиет өнегелер өте көп. Ақын қазақ халқының басынан кешкен қиын-қыстау күндермен отарлау саясатының ұстанған мүддесіне қарапайым халықтың санасына мысал жанры арқылы жеткізе білді. Қазақ әдебиетінде мысал жанры халықтың рухани қазынасының сарқылмас көзі ретінде қалыптасты. Қазақ ақын-жазушыларының әдеби шығармаларының дәл осы жанрын таңдауда үлкен мән бар. Мысал жанры – қазақ халқына да жақын, таныс дүние, ғибрат айтып жақсылыққа шақырудың ең бір ұтымды амалы.

Зерттеуші ғалым Ұ.Қалижан “Мәшһүр-Жүсіп” зерттеу еңбегінде: “Мәшһүр-Жүсіптің бүкіл тірлігі – жастарға үлгі, өнеге, ол мал мүлікті көзіне сұртпеген аса жомарт, білім иесі, ағылып-төгіліп тұған ақын, Адам Атадан бері қарай толғап кетсе – шежіреші, тарихшы, этнограф, әр нәрсенің байыбына бармай, тексермей қалам тербемейтін терең ойшыл екені даусыз. Ол бір жаратушы Алладан басқаға мойын бұрмаған діндар да еді, – аузына адам салмаған тахуа да еді деп ақындық тұлғасына баға береді” [12].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының өмірі мен шығармашылығының ерекшеліктері туралы, ғылыми еңбектер, ой-пікір талдаулар, тұжырымдар, сын-мақалалар, ғылыми конференциядағы баяндамалар жарық көріп жүр.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармаларының зерттелу тарихы дегенде – Л.К.Жүсіпованың т.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған авторефераты [15], Алматы-2002 жылы ғылыми еңбек негіз бола алады.

1984-1986 жылы жарияланған Ә.Х.Марғұлан зерттеуінен басқа ешбір ғылыми еңбектерде Мәшһүр-Жүсіптің деректанушылық көзқарасы мен қызметі мүлде қарастырылмады. Кеңес өкіметі жүргізген саяси құғындау шаралары мен ғылыми шығармаларының ескі араб жазуында жазылуы 1952-1991 жылдар аралығындағы тарихшы ғалымдарымыздың Мәшһүртану бағытына қосыла алмауына себеп болады.

Мәшһүр-Жүсіп шығармаларын зерттеу үшін ең алдымен уақыты жағынан кезендерге бөлуге болады. Ақынның шынайы бейнесі ашылып, әр жылдағы жазылған еңбектеріне нақты баға беріледі. Ғұлама ақынның шығармалары сол кездегі тарихи оқиғалармен тығыз байланысты болғанын байқаймыз. М.-Ж.

Көпейұлы шығармасын кезеңге бөлінуі туралы: "Ең алдымен Мәшһүртануды екі кезеңге бөліп қарайтын болсақ, оның алғашқы кезеңі – Мәшекеннің көзі тірісінде-ақ оның жинаушылық, жариялаушылық, зерттеушілік т.б. еңбектер жайлы пікірлер баспа бетіне шығып үлгерген" [16].

«Мәшһүртанудың екінші кезеңі 1931 жылдан басталады».. дейді Р.Төленқызы, ф.ғ.д., профессор Қ.П. Жүсіповтен жазып алған сұхбатында. М.-Ж.Көпеевтің мұраларының зерттелу кезеңінде маңызды роль атқаратын: «Әдебиетпен өнер мәселесі бойынша 30-40-шы жылдары кезеңімен 50-ші жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті комиссиясының қорытындысын». «Қазақстан Коммунистік партиясы (б) большевик Орталық комитетінің Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өреске саяси кателіктері туралы 1947 жыл, 21 қаңтар қаулысының» атап өтсек, одан көп кейін ф.ғ.к. С.Сүтжановтың «Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің мәдени мұрасы» [17] деген ғылыми зерттеу еңбегінің «Мәшһүртану ғылымының» негізін салудағы ролі зор болды. Сөйтіп, М.-Ж. Көпейұлы мұраларын зерттеуге кеңінен жол ашады. 1990 жылдары алғашқы шығармалар жинағы басылып шықты. 1994 жылдан М.-Ж. Көпейұлы ғалымдардың назарына ілігіп, ғылыми зерттеу нысанына айналды. М.-Ж. Көпейұлының әдеби мұрасына байланысты алғашқы диссертациялар қорғала басталды. Мысалы, Жүсіпов Нартай «Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының фольклоршылық еңбегі» (1998, маусым), Жүсіпова Гүлнәз «Мәшһүр-Жүсіп дастандары» (1998, наурыз), диссертациялары әдебиеттің төрінен орын алды [11]. С.Сүтжановтың М.-Ж. Көпейұлының шығармашылық өмірбаяны (Әдістемелік оқу құралы, 1994), «Мәшһүр мұрасы», (2001) [17], Үәлихан Қалижан «Мәшһүр-Жүсіп» (1998) [12], Жүсіпов Нартай «Мәшһүр-Жүсіп және фольклор» (1999), Жүсіпова Гүлнәз «Мәшһүр-Жүсіп қиссаларындағы Мұхаммедтің бейнесі» (2000, Оқу құралдары), Көпеев Сүйіндік «Мәшһүр-Жүсіп өмірі» (2000) т.б. зерттеу еңбектер жарық көрді.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. (Екі томдық шығармалар жинағы) бірінші томы: Өлең, қисса, мысалдарын Ғылым баспасынан 1990 жылы шығарды, екінші томы: 1992 жылы басылып шықты. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев ел аузынан жинаған үлгілері деп аталады. Бұл еңбектің шығуына С.Дәуітов көп еңбек сіңірген.

Сол сияқты: М.Базарбаев, С.Қирабаев, Ш.Сәтбаева, Р.Бердібаев, Қ.Жүсіповтар көп еңбек атқарды. Қазақ шежіресі әзірлеген С.Дәуітов 1993 жылы М.-Ж. Көпеевтің еңбегі «Жалын» баспасынан жарық көрді.

Осындай телегей-теңіз еңбекті аз уақыт ішінде зерттеп шығу мүмкін емес. Демек, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының өзінің идеялық мазмұны терең, тағылымы мол шығармалары арқылы тек қазақ әдебиеті ғана емес, қазақ әдеби тілінің қалыптасып дамуына зор үлес қосқан. Егер Абай ұлттық әдебиеттің көш басшысы болса, Мәшһүр-Жүсіп сол көштің қосшаушысы.

Ұлттық әдебиеттің мәңгілік байлығы – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармалары.

Қазақ қоғамы дамуының өзіндік сыры мен шындығын жырлаған осы тәрізді әдебиет топтардың Мәшһүр-Жүсіп сияқты кемеңгердің шығармашылық өмірі халқымыздың рухани мұрасы болып қала бермек.

1 ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МЫСАЛ ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ЗЕРТТЕЛУІ

Мысал әлем әдебиетінде Эзоп, Федр, Лафонтен [18, 19], Крылов сияқты қаламгерлер қалыптастырған өзіндік сыры өз кілті бар жанр.

Дүние жүзі әдебиеттерінде кең тараған жанрлардың бірі мысал. Мысал-әдебиеттің көне түрі. Мысал жанрының қонандық дәстүрлі белгілері бар әлемдік әдебиетте қалыптасқан заңдылық ретінде қабылданатын ортақ сюжет жалпы жанрдың типологиялық ұқсастығы жағынан, тақырыптық мәселесі тұрғысынан айтылған тұжырым. Әрбір ұлттық суреткер жанрдың дәстүрлік белгілерін атап көрсеткен. Мысал әлем әдебиеті мен фольклорда кең тараған. Мысал жанрының табиғатының басты ерекшелігі-оның синкреттілігі. Мысал табиғатында-лирикалық, драмалық, сатиралық, комедиялық тіпті трагедиялық элементтердің ұштасып, бірлікте дамитын оның синкреттік қасиетімен қоса, күрделі жанр екендігін бойкатады. Мысал жанрының синкреттік ерекшелігіне В.Г.Белинский, Л.С.Выготский [20], В.В.Виноградов өз еңбектерінде дәлелдеген. Мысал жанрының синкреттік ерекшелігі оның шығу тегімен типологиялық даму эволюциясын фольклорымен қатар жүруіне байланысты. Мысал жанрының пайда болуы және дамуы эволюциясына арналған жалпы теориялық еңбектерінде әр бағытта пікірлер болған мен негізінде алғашқы қайнар көзінің бірі – фольклор, яғни жануарлар эпосы екеніне ден қояды әлем әдебиетіндегі мысал жанрының екінші бастауы үстіміздегі дәуірдің III ғасырда жазылған “Панчантантра” (“Бес байт”) атты үнді жинағы, одан басқа да жинақтар әр ғасырда әлем халықтарының көптеген тілдеріне аударылып, немесе сюжеті ауызша таралып адамзат мәдениетінің дамуына зор ықпал тигізеді.

Мысал жанрының көне дәуірден біздің заманымызға дейін әлем ғалымдарының ерекше назарында болғанын тарихи ұзақ уақытта дүниеге келген іргелі теориялық еңбектер мен қалыптасқан ғылыми бағыттар дәлелдейді. Мысал жанры туралы ғылымның арналы үш теориялық бағыты бар.

Біріншіден: Аристотель заманынан бастау алған, негізінен философтар да көңіл аударған, кейіннен әсіресе Г.Э.Лессинг, В.Перри, А.Потебня, М.Н.Гаспаров т.б. ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапқан, мысал жанрының басты, өзге жанрдан өзгешелендіріп тұратын негізгі ғибрат (мораль) деген оның философиялық дидактикалық мазмұнына ден қойған рационалды бағыт.

Екіншіден: мысал жанрының негізгі әңгімелеу (повествование), ол ғибрат кейіннен “алған” қасиеті деген. Я.Гримнің “жануарлар туралы ертегі-мысал” (типологиялық тұрғыда) эволюциялық даму концепциясын ұстаған, кейіннен.

А.Хаусрат, И.Левин, Е.А. Костюхин т.б. негізінен фольклористтер еңбегінде қолдану тапқан романтикалық бағыт.

Үшіншіден: мысал жанрының жаңа сергіліс кезеңінің ерекшелігіне мысал жанрының (мысал жанрының проблемасы), оның психологиялық, эстетикалық әсер ету қасиетіне өзгеше көзқараспен келген. С.Выготскийдің “психологиялық” бағыты. Мысал жанрың бұл бағытта зерттеу. Мысал жанрының поэзиялық түрінің табиғатын тануда елеулі ықпалы болды.

Мысал жанрының теориясына арналған еңбектердің бірнеше бағыттарда дамуы, мысал әдебиет жанры болып тұрып, фольклормен дәстүрлі байланысының сақталуы және лирикалық, эпостық, драмалық элементтердің жанр тұлғасынан көрініс табуы, жанрлық түрлерінің сырттай ұқсастығы болғанмен, әрбір даму кезеңінде, ұлттық әдебиеттерде жаңаша бір көркемдік шешім тауып, серпінді қозғалыс, өзгеше түр-сипат байкатуынан туындап отырады. Мысал жанр табиғатының көпқырлы сипаты әдебиеттанушы ғалымдар ғана емес, фольклортану, философия, секілді ғалымдардың өкілдерінің де назарын өзіне аударды. Осы ғылыми бағыттардың, қарама-қойшылықтары ой-пікір, тұжырым, пайымдары, болжау мен дәлелдері жан-жақты, әр түрлі болуы осыдан.

Жоғарыдағы пікірлерімен, зерттеу, тұжырымдарға сүйенсек, мысал жанрының жаңа үлгісін әкелген француз акыны Лафонтен, сол кезеңде сынға ұшырады. Өйткені ерте заманның өзінде Федр мен Бобрий қайсы бір мысалдарын өлең тілмен жазғанмен, XVIII ғасырға дейін прозалық мысал түрі әдебиетте өзіндік орын алып келген. Прозалық мысалдың дидактикалық-тәрбиелік сипаты, канондық қалпы жанрлық сипаты айқын болатын. Ал, Лафонтен мысал жанрының моральдік-философиялық мазмұнын байытып қана қойған жоқ, поэзиялық тілмен жазып, бейнелік-көркемдік қасиетті жағынан да, құрылысы бітімі жағынанда көп жаңалық әкелді. Бірақ зерттеу еңбектерге қарағанда француз классицизмнің теоретигі Н.Буалода Лафонтен жаңашылдығын құптамаған.

Одан бір ғасыр кейін неміс ғалымы Г.Лессинг Лафонтен мысалдарын сынай отырып, мысалдың поэзиялық түрінің калыптасқанын алғаш саралап көрсетті. Алайда, мысал ғибраттық мәнді шығарма, яғни “мысал философиясы” оның негізгі “факторы” деп таныған Г.Лессинг, – поэзиялық мысалды “әдемі поэтикалық ойыншық”, жанрлық дәстүрді бұзу деп танытып, өзі прозалық мысалдар жазып, оны дәлелдеген.

Мысалды сөз өнерінің емес, философия мен шешендік өнердің жемісі деп тану да басым болды. Ал, мысал жанрындағы психологиялық екі ұдайлық,

параллелизм сияқты жанрдың стильдің элементтері сол арқылы мысалдың драмалық тартыс персонаж бейнесін күрделендіріп түсіп, көркем әдебиеттің басқа жанрларына тән ерекшеліктердің көрінетінін Л.С.Выготский дәлелдеп, жанрды осы бағытта зерттеуді ұсынды: “Мысал бүтіндей поэзияға жатады және одан өнердің ең жоғарғы формасынан көрінетін өнер мен психологиялық заңдарының барлық күрделі түрлерінің таралатынын көреміз”.

Рационалды бағытты ұстаған ғалымдар мысалдың басты жанрлық табиғатын айқындайтын факторы-ғибрат, сондықтан ол мақал-мәтелмен тікелей байланыста қалыптасты дей отырып, бұдан шығатын мысал жанры адамзат қоғамының дамыған сатысының жемісі деген қорытындыға келеді.

Психологиялық эстетикалық бағыттағы ғалымдардың поэзиялық мысалдың қалыптасуы барысында “ғибрат” әлсіреді, көркемдік сатиралық сарынға орын береді деген пікір тұжырымы жанрға жаңаша қарауды талап етеді. Дегенмен, бұл бағыттағы ғалымдар ғибрат прозалық мысалдың басты факторы, қалыптастырушы “элемент” деген сөзге қарсы шықпайды. Бірақ та, уақыт, әдеби процесс, жанрдың көркемдік даму сатысы әкелген өзгерісті құптау кезек деген ой түйеді. Демек, көне дәуірден бастап қалыптасқан қағидалар заңды құбылыс.

Ал, романтикалық бағыттағы ғалымдар А.Хаусрат, Я.Гримм, И.Левин және т.б. Ғалымдар мысал жанрының басты факторы әңгімелеу және персонаждардың аң мен құстан болуы дей келіп, “миф-жануарлар туралы ертегі мысал” концепсиясын ұсынды. Ал, ғибрат “кейіннен” адамзат қоғамы дамыған кезеңінде белгісі ретінде таныды. Белгілі ғалым, фольклорист И. Левин мысал жанрының шығуы, қалыптасу процесі жайында романтикалық бағытты ұстаған ғалымдар пікіріне энциклопедиялық шолу жасай келе, олардың теориялық ойландарын түйендей келе, мысалдың шығу тегі, мифтерден басталады – деп қорытады.

Жоғарыдағы ғылыми бағыттар, мысал жанры туралы теориялық ой-пікірдің ғылыми әдебиетте сан-алуан жолдардан өтіп өзіндік қалыптасу тарихы бар екендігі дәлелденген.

Зертеушілердің дәлелдерімен тұжырымдарына келсек қайсыбірінің тарихы 4-5 ғасырға созылса, екіншісі 2-3 ғасыр төңірегінде, ал үшіншісіне толық ғасыр деп тоқтаған жоқ.

Бүгінгі ғылыми әдебиет деңгейіне қарасақ, кейбір өз кезінде ерекше маңызды болған мәселелер қазір де әдебиет теориясына тарихына айналды.

Романтикалық бағыттағы ғалымдардың жанрдың шығу тегі, типологиясы, фольклермен байланысы турасындағы пікір – тұжырымдары бірінде актуалды. Алайда, мысал жанрының поэзиялық түрінің саны серпілес, поэтикалық қуатын зерттеу барысында орын алмағандығы айтылған. Өйткені, жазба әдебиет дәстүрі

өз өзгешелігін әкеліп жанрды “танымастай етіп түрлендірген делінген.

Демек, жоғарыдағы зерттеулерге қарап тұжырымға келетін болсақ, мысал жанрының өзіндік ерекшелігін білдік.

Мысал жанрының түрлі бағытта дамып, онда фольклордің дәстүрлі байланысы сақталып, екіншіден, әдебиет жанры болу, лирикалық, эпостық, драмалық элементтерін болуы, әрбір даму дәуірінде жаңа көркемдік шешім тауып, өзгеріп отыруы әдебиетші ғалымдармен қоса басқа философ, фольклор ғалымдарына ұсынды.

Ойды астарлап айтқан нәрсенің бәрі мысал бола бермейді. Мысалда оқиға сюжет болу керек: кейіпкер қимыл-әрекет жасап, пікір таластырып, өзіндік қатынастары болу керек. Екіншіде, мысал құрылымы жағынан екі бөлімнен тұруы қажет.

I бөлімде – оқиға дамып, шарықтап келіп шешілуге, кейіпкерлер тағдыры айқындалуға, басты ой, шығарар қортынды негіз беруі тиіс

II бөлімде – суреттерден оқиғамен баяндалған хикаядан түйін жасалып, ғибрат шығуы керек.

Демек, мысал жанрының қалыптасуын өзіндік ерекшеліктері бар.

Қазақ мысал жанрының негізін қалап жалғастырушы ғалымдар А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Талжанов, Т. Қожакеевтер өз еңбектерінде қазақ мысалының фольклормен жалғастығына байланысына ерекше көңіл бөлген [21, 22, 23].

А.Байтұрсынов еңбегінде: анайы әдебиетте болған хайуандар сыры мен адам мінезін көрсету мақсаты сыпайы әдебиетте де бар. Мақсат жағынан бір-бірінен айрылмайды. Айрылатын жері айтылуында: анайы әдебиетте хайуанның мінезі құр мысал болды-да, сонымен айтушы қанағаттанады да қалды. Сыпайы әдебиеттегі мысал мінезінің ұқсауымен қатар, айтылуының әдемілігін де бірдей еске алады. Мінезінің ұқсауы қандай келісті болса, әңгімесінің де сондай келісті болуын көздейді. Мұнда ұқсату да, әңгімесінің айтылуы да – екі жағы бірдей қызғылықты болып, тындаушыға екі жағы бірдей әсер етеді.

М.Әуезов: мысалда кейіпкердің сөйлесуі - диалогы, бүкіл әңгімелесуі, баяндау барысында тіл дәлелдігі, жинақтығы әуезді үндестікте болу тиіс.

Т. Қожакеевтің мына бір пікірі құндылығымен өзіне көңіл аудартады. “Мысалдап жазу, ойды түспалдап айту, идеяны аллегориялық формада беру ашық сынаудан қорыққан емес, ол айтар ойды өткір, әсерлі етіп жеткізіп берудің тиімді әдісі”.

С. Талжанов былай деп өз тұжырымында көрсеткен: мысалдарды зерттеуші аудармадан тыс мысалдар, тек ұқсастықтар бар дүниелер деп қарайды. Осы

мысал арқылы айтар түйіннің барлық шығармалары да бір болғанымен, олардың оқиғаларда аз да болса айырмашылықтардың бой көрсетуі және бір ел ішінде әр нұсқа түрінде жайылуы емес, әр елде таралуы ғалымның, әлгіндей, бір-бірінен алынған шығармалар емес, ой ұқсастығынан туған, таным-сенімнің кейбір сәйкес жактарын аңғартатын бір-бірінен өзге шығармалар деуіне мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында мысал жанрын зерттеу қарқынды дамыған. Әдебиет тұлғаларының өмірімен шығармашылықтарын зерттеу кезінде, мысал жанры кеңінен қарастырылған. Абай Құнанбаевтың мысалдарына өз еңбектерінде М. Әуезов, Қ. Жұмалиев сынды ғалымдар тоқталып өтті.

Ал, Дулат Бабатайұлы; Сәбит Дөнентаев; Бекет Өтетілеуов мысалдарының өзіндік ерекшеліктеріне Б.Кәнжебаев, Р.Бердібаев, Б.Ыскаков, Т.Әбдірахманов сияқты ғалымдар өз еңбектерінде қарастырған [24, 25, 26].

Ғалым С.Қирабаев өз еңбектерінде С.Көбеевтің мысалдарына арнайы тоқтаған [27, 28]. Қазақ мысалының жанрлық ерекшелігі Т.Қожакеев еңбектерінде, мысал жанрының тарихы С.Талжанов еңбегінде арнайы қарастырылған.

Мысал жанрының шығу тегіне (генезис) теориясына әр жылдары А.Байтұрсынов, З.Қабдолов, С.Қаскабасов секілді ғалымдар өз еңбектерінде тоқталып өткен [29, 30, 31].

Қазақ халқының ұлттық әдебиеті қалыптастырған әдеби дәстүр тарихында XIX ғасырдың екінші жартысымен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті жасаған мұра байлығы ерекше орын алды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, қазақ әдебиетінде ақындықтың, жазушылықтың жаңа үлгісі пайда болды. Қоғам қайраткерлері қаламгерлері, халықтың өкілі бола отырып, оның жақсы, адамгершілік қасиеттерін, арман-мұңын тілегін, жырға қоса отырып, алдыңғы озық елдің қатарына қосылуға шақырды.

Қазақ әдебиетінің гуманистік дәстүрлері қалың халық бұқарасының патшалық езгі мен жергілікті үстем таптың, әкімдердің құлдығынан құтылуды көздеген азаматтық идеяларына негізделді. Сондықтан әдебиет мүддесі халық мүддесімен бір жерден шығып, көркем туындының ел ішінде беделі, үгіттік, идеялық әсері күшейе түсті.

Абай бастап айтқан халықтың езгі мен әділетсіздіктен күйінген, мұнайған жайларын XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет өкілдері бар дауысымен, күйзелген жүрекпен жырлады. Жалпы халықтың азаттық идеясының А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Торайғыров, М.Сералин, С.Дөнентаев, Мәшһүр-

Жүсіп Көпейұлы, С.Кәбеев шығармаларында тереңірек қойылуда осыдан. Осы каламгерлер әдебиеттік барлық жанрмен коса, мысал жанрларының іргесін калаған.

Қандай да болсын әдебиеттің күші халыкпен, оның өмірі мен тығыз байланысты. Ұлттық әдебиетіміздің үлкен және шын мағынадағы халықтық өкілі есебінде Абайдың биік тұратыны да оның акындығының халық өмірімен осындай терең байланыста жатыр. Ренжісе де оның ұнамсыз жайларын сынай отырса да, Абай туған халкынан кете алмайды. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым деп, қайрыла береді.

Сұлтанмахмұт та «Қайтейін елім, кимаймын, қия алмай жанды кинаймын дейді. Осы ақындар халық өмірінің шындығын, оның арман тілегін тіпті ондағы өздері ұнайтпайтын мінез-кұлықты сынай отырса да терең көрсетті. Олардың замандастары шығармашылығының халықтық күші де осында.

Демократтық ақындардың сынының өзінде халықтың бақытты болашағын аңсау идеясы бар. Абай қазақтың бойкүйездігін, надандығын, жалқаулығын сынай отырып, оларды еңбекке, оқу білімге үндеді. Осы сыншылдық сарын мен ағартушылық идея XX ғасырдың басындағы әдебиетте кеңінен қойылды.

Ресейдің Қазақстанды отарлауы, Қазақ даласындағы капиталистік қарым-қатынастардың өрістеуі қазақтарға қандай пайда, қандай зиян әкелгені де көркем әдебиетте айқын көрінеді. Саудаға құнығу, дүниенің бәрін сатып алуға құмарту, адам құлқының бұзылуы, патшашыл әкімдердің көбеюі – Абайдан бастап аталған дәстүр ақындарының бәрінің сынға алған жайлары.

Шоқан, Ыбырай, Абай дәуірінен бастап қазақ әдебиеті ұлттық шектелушіліктен шығып, туысқан халықтар әдебиетінің жан-жақты әсеріне ұшырай отырып дамыды. Орыс, татар халықтары әдебиетінің прогресстік үлгілері, Шығыс әдебиеттерінің тәуір шығармалары қазақ тіліне аударылды.

Өмір шындығына тереңдеп барып, оның күрделі жайларын суреттеуге бет бұру, сол арқылы қоғамдық дамудың сыры жайлы ойлану әдебиеттің көркемдік мүмкіндігін кеңейтті. Жаңа жанрлар туды, ескі жанрлар жаңа мазмұнмен толықты. Абай, Шәкәрім тұсында қазақтың байрығы өлеңі қалай түлеп өзгергені, оның мазмұны мен түріне қандай өзгерістер кіргені көрсек, Сұлтанмахмұт өлеңмен жазылған романмен реалистік поэмаларының үлгілерін жасады. Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт поэзиясында азаматтық лирика басым келеді. Прозалық роман жазуға талап жасалды. Мұның бәрі қазақ ақын-жазушыларының ескі әдеби үлгіні місе тұтпай, заман шындығын жырлау талабымен бірге мазмұны мен түрі жағынан да ізденіске түскенін көрсетеді.

Қазақ әдебиетіндегі мысал жанрына келетін болсақ, қазақ қоғамы

дамуының өзіндік сыры мен шындығын жырлаған, алғашқы талантты тобы, халықты елдікке, бірлікке, ынтымақтыққа, оқу-білім, ғылымға, еңбекке, өнерге, шақыруда әдебиеттің сиқыры мен үн қатты. Халық үшін осы кезде мысал жанры өте қажет болды.

Мысал жанрының дамуы бүкіл қазақ поэзиясымен жаңа деңгейге көтерген қазақ әдебиетінің классигі Абай дәуірімен тұтасып келді. Абай дәстүрін жалғастырған – Мәшһүр-Жүсіп. Мысалды әдебиетімізде жана биікке көтерген Ахмет Байтұрсынов. Ахмет Байтұрсынов ақындығының бір қайнар көзі орыс поэзиясында жатыр. Ол орыс ақындарын беріле мол оқыған. Орыс ақындары А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, С.М.Надсонды оқып, кейбір шығармаларды аударған. Ақыннан қалған мұраның ішінде А.С. Пушкиннің «Ат» деген өлеңі, «Данышпан Аликтің ажалы», «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш» ертегілері бар. 1901 жылдан бастап Крылов мысалдарын аударып, сол негізде өзі де мысалдар жаза бастайды. А. Байтұрсыновтың мысал жанрына ден қоюының үлкен мәні бар еді. Ондағы моральдық, адамгершілік тағылымын ол қазақ қоғамы үшін аса қажет үлгі деп түсінді. Адам бойында кездесетін надансыздық, жігерсіздік, алауыздық, жалқаулық пен жағымпаздық, қулық пен зорлық сияқты келеңсіз мінездерді сынау, шенеуге келгенде, ақын мысал жанрын тандады. Әр түрлі аңдардың аллегориялық бейнесін беріп, олардың арасындағы түрлі қарым-қатынас арқылы ғибратты тұжырымдар жасады.

Крылов мысалдарын аудару Ыбырай, Абай тәжірибесінен басталса, Ахмет өз кезіндегі зиялы ақын-жазушылар С.Көбеев, Б.Өтетілеуовтермен қатар жұмыс істеп, мысал, ертегілер аударып, әдеби қазынаны байытты. Бір мысалдың өзі әр қайсысының аудармасына ілікті. Оны бір ақын өлеңмен аударса, енді бірі қара сөзбен аударды. Бұл тәжірибе әдебиет тарихындағы нәзирагөйлік тәсілді байытты. Ұқсас өмір шындығын камтып, ойға ой қосып отыратын үлгілер ұлттық әдебиеттегі мысал жанрын дамуына жол ашты. Ахмет Байтұрсынов И.А.Крылов мысалдарын сюжетін сақтаған мен, қазақ тұрмысын танытатын жана ойлар қосып молайтады. Мысалы «Қасқыр мен тырна», түп нұсқада 19 жол болса, аудармада – 76 жол. «Өгіз бен бақа» түп нұсқада 17 жол болса, аудармада – 36 жол. Басқа мысалдар да осындай жолмен аударылған. Ұлттық сипат тек көлемінен ғана емес, кейіпкерлер атынан да аңғарлады. «Қасқыр мен мысық» мысалындағы Васька, Степан, Демьян, Трофим аттарын Ахмет Қоянкөз, Құрамыс, Көпберген бай, Қисық бас деп өзгертіп алды. Бұл тәжірибе А.Байтұрсыновтың аудармашы ғана емес, ұлттық әдебиеттегі мысал жанрының дамытушы болғанын дәлелдейді. Ахмет мысалдарының бір тобы адам бойындағы алауыздық, мақтаншақтық, қайырымсыздық, төкаппарлық, күншілдік, зорлық,

топастық, нағандық, құлық, күндестік, үлкенді силамау, тойымсыздық, достықты қадірлемей, жалақорлық, қанағатсыздық сияқты келеңсіз мінездерді мінеуге құрылады. Кейбір мысалдарда тұтас халықтық әлеуметтік мәні бар тақырыптар (отаршылдық, әкімшілдік, зорлық пен зомбылыққа қарсы халық санасына қозғау салатын, қайрат пен жігерге, намысқа шақыратын) мәселелер қозғалады. Бұған «Қасқыр мен тырна», «Ала қойлар», «Қасқыр мен козы», «Аңдарға келген індет», т.б. жатады.

«Қасқыр мен тырнада» сүйекке қақалып өлгелі тұрған жерінен құтқарған тырнаға қасқыр алғыс айтудың орына, өзін бас салып жемек болады. Мысалдағы оқиға желісі көптеген мысалдарға ортақ болған мен авторлардың әр қайсысы өзінше жазуға тырысады. Ахмет мысалы ұзақ кіріспеден басталады. Қасқырдың тырнаға мақтау - монологін өз жанынан қосады. Мысал соңындағы:

Қиссасы Қасқыр, Тырна болды тамам,
Мінездес, Қасқырменен кейбір адам,
Басына пәле түсіп, қысылғанда,
Жалынып - жалпаяды келіп саған...
Қайырды кара істе адамына,
Қарайлас өзінменен шамалыға
Қасқырдай кара жүрек залымдардың
Жүрмендер түсіп кетіп тамағына, –

деген тұжырым қазақылық ұғымға сай келеді.

«Ала қойлар» мысалында жадағай зорлық зомбылық қана емес, отаршылдық саясаттың зұлымдық бет пердесі ашылады.

Ахметтің түп нұсқадағы 38 жолдық мысалды 64 жолға жеткізіп аударуы өзінің айтар ойын оқырманның тереңірек ұғынуына жол ашу еді. Мұнда Ахмет ақ патшаның құлқынқұмар саясатын, отар елдерді айлалы тәсілмен қанап отырғанын айтады. Арыстан – орыстың ақ патшасы, аю мен түлкі – жақын кенесшілері, ала қойлар – бұратана халық. «Әділ» патша «ала қойларды» көргенде көзі ауыратынын айтып, олардан құтылудың жолын «кенесшілерімен» ақылдасады. Оларға өз ойын ашық айтып, беделіне көлеңке түспейтіндей болуын сұрайды. Сонда аю:

Бәрін де ала қойдың қырсаң тақсыр,
Тұқымын не бар құртып, жоймайтұғын? –

деп, бірден жауыздық ойын жеткізеді. Оны арыстан құптай қоймайды. Сонда саясатқа шебер сұм түлкі қойларды қасқырға бақтыруды ұсынады. Арыстан бұл ақылды қабыл алады. Ақыры «қасқыр баққан қойдан ала түгел ағы да аз қалады». Қойлардың таусылғанын көрген жандар оны арыстаннан емес, қасқырдан көреді.

Мысал аяғында:

Бұл сөзге дегенім жок жылар- күлер,
Адам аз алдым болжап, анык білер.
Көкжалдар қойшы болса, кім біледі,
Береке ала қойға кірсе, кірер, –

деп, Ахмет түйінді ойды оқырманның өзіне тастайды.

Осындай саяси мәні бар мысалдың бірі – «Қасқыр мен козы». Ол түп нұсқада 36 жол болса, тәжімада 68 жол. Бұлаққа су ішуге келген козыны қасқыр ұстап алып, кінәліп, сол кінәсі үшін жеп қоймақ болады. Қозы өзінің кінәсіздігін қанша дәлелдесе де, болмай, қасқыр оны көтеріп ала жөнiледі.

Ахмет мысалдары қазақ халқын бірлікке, ынтымаққа уағыздайды. «Аққу, шортан һәм шаян мысалы арқылы алған жүкті үш жакқа тартқан алауыздықты теңесе. «Малшы мен масада» жылан шағайын деп келе жатқанда, шағып оятқан масаның достығын түсінбеген малшыны кінәлайды. Ақын өзін ұйқыдағы халқына достығын ұсынған масаға теңейді.

Мысалы:

Қазақ-малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды пәле делік аңдып баққан.
Пәленін түрін көрген мен Сарымаса
Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.
Ойлаймын осы сөзде жетеді деп,
Қатты айтсам, сөзім батып кетеді деп,
Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді,
Қорқамын сарымасадай етеді деп.

А.Байтұрсыновтың 1909 жылы Петерборда басылып шыққан «Қырық мысал» атты жинағы қазақ мысал жанырының алтын дінгегі іспеттес. Ол осы салада жарық көрген тұңғыш жинақ болатын. Бүкіл халық, әдеби орта жылы қабылдаған «Қырық мысал» жинағы 1913 жылы Орынборда, 1922 жылы Қазанда қайтара басылып, сол кезеңдегі мысал жанырының дамуына үлкен әсер етті. Ахаң мысалдары сол кездің өзінде қазақ әдебиетіндегі өзгеше құбылыс ретінде табылды.

XX ғасырдағы қазақ жазушысы Спандияр Көбеевтің мысал жанры туралы айтатын болсақ, ол мысалдарда жанрлық дәстүр, түрлі көркемдік тәсілдері (әңгімелеу, диалог, сатира, драмалық тартыс, т.б.). Ұтымды пайдаланады. Мысалы: әңгімелеу – «Аққу, шортан, һәм шаян», «Қарға мен есек», «Асыл шөп», «Есек пен сандуғаш», т.б. Сонымен қатар, оның мысалдары тақырыптық, идеялық жағынан түрлі. Мәселен, «Маймыл мен көзілдірік» мысалының идеясы -

- әр затты өз орына пайдалану, оның кәдірін, бағасын білу; «Қойлар мен қасқырлар» – әлділер мен әлсіздер арасындағы күрес, халықты жақтау; «Арыстан мен тышқан», «Жапырақтар мен тамырлар» идеясы – қалың бұқараның бойында үлкен күш барын аңғарту.

Әрбір ұлттық әдебиетте суреткер жанрдың дәстүрлік белгілердің сақтағанмен, көркемдік форма табуда өзіндік шеберлігімен стильдік өзгешелігімен келіп, және жаңа бағытта идеялық-көркемдік шешімге келе алады, көркемдік заңдылықтарға сай түрленіп отырады. Мысалы табиғатында лирикалық, драмалық, сатиралық, комедиялық, трагедиялық элементтер ұштасып, дамып отыруы – бұл жанрдың күрделілігін көрсетеді.

Стиль қалыптастыруда жанрдың өзіндік өзгешелігінің мәні зор. Сөздің қолдануы шеберлігі- ақын стилінің дарындылығын танытады. Орыс жазушысы С.Соколов: «стильдің жанрға тәуелділігі мысалда байқалады» деген. Әрине стильдің кемелденуі, жарқырап көрінуі көркемдік шеберлікке байланысты. Мысалы:

– Әй, бұлбұл, сені әнші деп естіп едім,
Сайрашы сынайын мен өзім естіп.
Бұл жұрт сөзіне сенім бар ма,
Сыпыртып айтқанының бәрі өсек.
Аямай білімінді паш айлашы,
Тындайын мейірім қанып болса несіп. (С.Көбеев)

Көтеріңкі, пафос, ойнақы тіл бұлбұлдың әншілігін көрсетуге арналған мен, әсіресе осы сөзді айтушы есектің толық бейнесі психологиялық жанынан ашылған.

А.Байтұрсынов: «Ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекті, әуезді болуы жағын да талғайды», – дейді («Әдебиеттаным», Алматы, Жалын, 1991, 250 б.). Яғни мысалда әрбір сөз, тіл қолданса үлкен шеберлікті қажет етеді. Ондағы кейіпкердің сөйлесуі-диалогы, бүкіл әңгімелесуі, баяндау барысында тіл дәлдігі, жинақылығы әуезді үндестікте болмаса, сюжеттің күр сұлдері қалады. Мысалдағы драма, сатира, комедиялық, трагедиялық элементтер тілдік қолданыстағы шеберлікке, дәлдікке байланысты. С.Көбеевтің тілдің қолданыс шеберлігін байқау үшін оның және А.Байтұрсыновтың «Аққу, шортан һәм шаян» мысалдарын салыстырып көрейік.

А. Байтұрсынов:

Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн
Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін.
Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,

Жүлкиды суға қарай Шортан шіркін, –
деп бастап, үшеуінің жүкті үш жаққа қарай тартуын айтса,

С.Көбеев:

Бір Акку, Шортан, Шаян бұрынырақ,
Кенесін еттім бәйт, салсаң құлақ,
Тартуға жүкті арбаны міндеттеген,
Онаша көл басында тұрған жырақ.
Үшеуі кәдімгі дей жегілісіп,
Қайтсе де тартамыз деп ерегесіп,
Тырмамысып бейшаралар азаптанды,
Пайдасыз мұхнаттанып терге түсіп.
Жөнелді шу деп Акку көкке таман,
Сұңқылдап үсті-үстіне достан жаман,
Жайда да кесел шіркін жөнге жүрмес,
Тырмамысып кейін қарай жатыр Шаян, –

деп үшеуінің келісіп жүк тартпак болуы, бірақ әубастан үш жаққа қарай тартуын әжуалайды. «Жегілісіп» сөзін қолдану арқылы үшеуінің бар күшін сала кіріскендіктерін әжуалайды. «Жегілісіп» сөзін қолдану арқылы үшеуінің бар күшін сала кіріскендіктеріне көрсетпек болған. «Бейшаралар» сөзімен ақын олардың «пайдасыз мұхнаттанып терге түсіп», бастарының бірікпеуінен жұмыстарының өнбей, бостан-бос азаттанып жатқан мақұлықтарды көрсетпек болған. «Сұңқылдап» сөзі Акку дауысының ерекшелігін байкатады.

А.Байтұрсынов:

Бұларды машақаты аз болмады,
Жұмысы орнына кеп мәз болмады.
Тартса да бар күштерін аямай-ақ
Ақыры, жүк орынынан қозғалмады, –

деп, қанша күш жұмсаса да жүкті орынынан қозғалта алмағандарын айтса,

С.Көбеев:

Тартады дем алысып кезек-кезек,
Арбаны қозғалта алмай күдер үзіп,
Тыпырлап суға қарай бетіменен
Шамасы келмей жатыр Шортан шыдап, –

деп бастапқы да неде болса жүкті орнынан қозғалтамыз деген үшеуінің енді «күдер үзуін», Шортанның суға қарай «бетімен» кетуін айтып кеп тағыда араларында бірліктің жоғын көрсетпек болады. Демек, ақын осы мысалы арқылы халықты ынтымақпен бірлікке шақырды.

90-шы жылдардың аяқ кезінде Абай Крылов мысалдарын көбірек аударумен шұғылданған. Ол «Емен мен шілік», «Қазаға ұшыраған қара шекпен», «Жарлы бай», «Есек пен бұлбұл», «Бүркіт пен қарға», «Шегіртке мен құмырсқа», «Әншілер», «Ала қойлар», «Түлкі мен қарға», «Есек», «Бақа мен өгіз», «Піл мен канден» мысалдарын аударған.

Крыловқа қол сұзына Абайдың өз айналасына сыншылдықпен қарауы зор себеп болған. Ол өз шығармаларында аяусыз әшкерелеген ұнамсыз құбылыстарды енді мысалдың үлгісімен сынап көрсеткен. Сол үлгімен адам бойындағы қулық-сұмдықты, тойымсыздықты, әлін білмегеннің әлегін аяусыз шенейді. Крылов суреттеген бұл тәрізді мінез-құлық, іс-әрекеттер орыс қауымына ғана емес, қазақ шындығына да тән еді. Абай осыны көре білді. Осы жерде орыс-қазақ акындарының ойлары түйісті. Екеуі бірігіп жалпы адам баласына ортақ әр алуан сұрқиялықтарға соққы береді.

«Түлкі мен қарға»мысалында мақтан сүйгш данғойлардың түлкі мінездес қуларға мазақ болуын көрсетсе, «Шырылдауық шегірткеде» ертенгісін ойламайтын жалқауларды күлкі етеді. Шегірткені әкеліп, оннан әлде қайда кіші жәндік, бірақ еңбекшіл құмырсқаға бас игізеді. Мұның бәрінде адамдық намыс, әділдік үшін күрес идеясы көрінеді.

Сондықтан Абай Крылов мысалдарын өз оқушысына оңай ұғымды боларлық өлең үлгісінде аударған.

Шәкәрімнің Шығыс әдебиетімен шығармашылық жазуынан да көруге болады. Адамгершілік сапаларды аллегориялық көркемдікпен насихаттауды өз тәжірибесінде акын «Бояушы суыр», «Қаншыр мен бөдене», «Епті тышқан» сияқты мысалдар арқылы жеткізеді. Арғы төркіні «Калила мен Димнадан» өрбіген мысал үлгілерін Шығыс акындары талай нұсқада дамытқан. Мысал жандры қазақ арасына ауызша да ерте таралған. Абай дәстүрімен де, өздігінен іздену әне Шығыс әдебиеттерін оқу арқылы да Шәкәрім мысал жанрын жақсы игереді. «Қасқыр, түлкі, бөдене» мысалындағы кейіпкерлер: өктем күш иесі – қасқыр, айлакер түлкі, жазықсыз момын бөдене. Қасқырды түлкі алдап, зығырданын қайнатса, түлкіні бөдене орға жығады. Қулықтың түбі қаза мен аяқталып, әділет жеңеді.

Шәкәрімнің қаламы арқылы Шығыс пен Батыстың бірқатар туындылары қазақ жұртына мәлім болады. Шәкәрімнің үлкен еңбегінің бірі – орыс мәдениетін игеру жолындағы Абай дәстүріне беріктігі. Оның ақыл тоқтатқан кездегі бас алмай оқыған рухани азығы – XIX ғасырдағы арыс әдебиетінің туындылары еді. Шәкәрім де Гоголь, Пушкин, Лермонтов, Тургенев, Л. Толстой, Некрасов, Салтыков-Щедрин т.б. алыптарды оқыған. Оларды шығармашылық тұрғыдан

зерттеп үйреніп үлгі тұтқан. Бұл сияқты ізгі істеріне кедергі келтіруші, ұлты өзгелерді көпір дейтін молдалармен аянбай күреседі.

Әсірес, дін, әдет, ескі сенім кедергілерін қатты сынайды.

1915 жылы Уфа қаласында Сәбиттің «Уақ-Түйек» деген алғашқы өлендері басылып шықты. «Уақ-түйекке» Сәбиттің бірсыпыра мысалдары кірген. Өмір шындығын түспалдап айту тәсілі оның мысал жанрына баруына да себеп болғаны байқалады. Көрші халықтардың мысалшы акындарын (Крылов, Токай т.б.) оқу арқылы өз талантын ұштап ол өз кезінде осы жанрдың дамуында едәуір үлес қосты. Сәбит мысалдары оқырманға ғибрат боларлық жайларды суреттеп, содан тәлім алуды, үйренуді ұсынады. «Ұры мен баласы» атты мысалда ұрны баласын ертіп, біреудің бағына түсіп алма ұрлайды. Баласы: «әке, көріп қойды» дейді. Әкесі: «кім?» деп сұраса, «Құдай көріп тұр ғой» деп жауап береді. Мысал ұрлықты біреу көрмейді деп ойлама, бәрі бір белгілі болады, арың алдында таза бол деген насихатқа құрылады. Ұры да баласы сөзінен ұялып, мазасызданады.

Білмеді айтарын жазған ұры,

Ұялып, текке қарп тұрды құры.

Ұрыдан ұрлық кетті мұнан кейін,

Еріген қар секілді жазғытұры,-

дейді акын.

«Ауырған арыстан», «Көзі тоймайтын ит», «Екі теке» мысалдары көп халықтарға ортақ, кең жайылған сюжетке жазылған. Алайда Сәбит олардың оқиғасын қазақ ұғымына лайықтап жазады. Оларды ел арасындағы өсек-аяң, шағыстыру, қанағатсыздық, бәсекеқұмарлық сияқты жағымсыз мінездер саналады. Мысалы «Ауырған арыстан» ауырып қалған аң патшасының көңілін сұрауға барлық аңдар келгенде, түлкінің келе алмай қалғаны сөз болады. Мұны пайдаланған қасқыр арыстанға түлкіні шағыстырады. Арыстан ашуланып түлкіні шақыртқанда, ол патшаның ауырғанын біліп ем іздеп қалғанын айтып ақталады. Ол емі — қасқырдың артқы аяғының сіңірі боп шығады. Сол арада арыстан қасқырды ұстап өлтіріп, артқы аяғының сіңіріп жейді. Мысал түйінін:

Қазақта қасқыр да көп, түлкі де көп,

Алайда жіп тақпаймыз ешкімде дөп.

Сөз жүгіртіп, шағыстырған қасекендер,

Түлкіге қалап жатыр күлкі де боп,-

деп аяқтайды.

«Көзі тоймайтын итте» сүйек тістеп көпір үстінен өтіп бара жатқан судағы өз сәулесін басқа ит екен деп, сүйегін тартып алмақ үшін суға секіріп түскен иттің азабын суреттесе, «Екі текеде» көпір үстінде кездеспіріне-бірі жол бермей, ерегесіп, сүзісіп судағы құлаған екі текенің қылығын жазады. Екеуі де адам бойындағы қанағатшылдықты, кішіпейілділікті мадақтайды.

Бұл айтылғандар алғашқы бет алысынан-ақ Сәбиттің қазақ қоғамы дамуының көкейкесті мәселелерін жырлаған әлеуметтік ойдың ақыны болып қалыптаса бастағаннан көрсетеді.

Сәбиттің төңкерістен бұрынғы өлеңдері ішінде мысал өлең-көп. «Ібіліс пен шайтан», «Бозторғай», «Ұры мен баласы», «Ауырған арыстан», «Көзі тоймайтын ит», «Екі теке», «У жеген қасқырға» тағы басқалары.

Ақын мысалдарының кейбіреулерін татар халқының классик ақыны Ғабдулла Токайдан аударған, біразын татар орыс тілдеріндегі мысал, әңгіме, аңыздар ізімен өзінше өлеңмен киыстырған, енді біразын қазақ тұрмысынан алып, өзі жазған.

Сәбит мысалдары көңілге қонамды, әрі терең мағыналы, күлдіргілі болып келеді. Мұны оның «Бозторғай» деген мысалының сюжеті мен мазмұнынан көруге болады.

Бозторғай тұрымтайдан әбден зорлық, қорлық көреді. Соны қырғиға шақпақшы болады. Қырғиды ол бір бөденені жеп қойып, тағы бір бөденені аңдып отырған жерінде кездестіреді. Қырғи бозторғайдың шағымына құлақ қоймайды. Қазыр қолым бос емес, күт, төз, жаның шықпайды деп ұрсада.

Бозторғай мұны енді қаршығаға айтпақшы болып, соны іздейді. Оны іздеп келе жатып, көлде қырылып жатқан үйректерді көреді; оларды қырған қаршыға екенін біледі. Сонан ол қаршыға мен сияқты зәбі көргенің мұнын тыңдамайды екен. бұл да момынға зәбір көрсетуші екен деп түйеді.

Деді де бір түкіріп, ұшты аспанға,
«Қайткенде айла табам шыбын жанға?
Бұлардың бәрінен де бекзат еді,
Барайын деп ойлады лашын ханға».
Көп іздеп неше түрлі бейнет көріп,
Оны да бір мезгілде тапты келіп.
Түбінде бір теректің «бекзадасы»

Жеп отыр қаздың етін көкірек керіп.
 «Жаным-ау» мынау біздің төреміз бе?..
 Шынымен ақтық көрмей өлеміз бе?
 Кемтарға бұлар қайтып кек әпермек?
 Қүдірет «көн» деген сон көнеміз бе?
 Дағдырды осыны айтып торғай сорлы,
 Жеріне барам деген барып болды.
 Бүркітке құс патшасы, жолығуға
 Кезіпті жер жиганды, онды-солды.
 Тапқанын бүркітті іздеп таппағаннын,
 Шакканын ішкі мұңын шакпағанын,
 Білмеймін, әлі күнге естігем жоқ,
 Жатқанын жаны тыныш, жатпағанын!...

Ақын мұнда патша үкіметінің әкімдерін келістіріп сынаған. Оның басқа мысалдары да осылай болып келеді. Сәбит мысал жанрына шебер ақын деуге болады.

2 МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ СЮЖЕТ ТӨРКІНДЕСТІГІ

Мәшһүр-Жүсіп мысалдарын таза мысал және тұспал мәнді мысалдар деп бөліп қарастырдық.

Тұспал мәнді өлеңдер: “Соқыр, саңырау және жалаңаш”, “Мәшһүрдің өзін-өзі ертегі қып сөйлегені”. “Мәшһүр-Жүсіптің ала қарғамен айтысы”. Ақынның “Соқыр саңырау және жалаңаш” тұспал мәнді өлеңінде шартты түрде жинақталған үш бейненің соқыр, жалаңаш саңыраудың өз кемшіліктерін білмегендерін бейнелейді.

Мысалы:

Керек істі көрмейді өз басына,
Соқыр деп салдым соны сөз басына.
Дәненені өз көзі көрмеген соң,
Жұқтырар соқырлығын жолдасына.

Ақынның бұл шығармасында “Соқыр” жұрт көретінді көрмейтін, ал басқалары көруі қиын ұсак-түйекті алдымен көретін болып алынған.

Ал, Ахмет Байтұрсыновтың “Есек пен үкі” мысалында:

Үкілер күндіз соқыр, түнде көргіш,
Ескең іс мәнісін білмей ергіш.
Үкіден таң атса да айырылмайды,
Деп ойлап: Жарықта да жөнсілтегіш.

Көрінбейтін нәрселерді көрдім, білмейтіндерін білемін деп жөн сілтегіштерді сынап отыр.

Жалпы казак поэзиясында бір өлеңде бір жанрлық тұрғыда жазылу бар, бір өлеңде бірнеше жанрдың тоғысуы кездеседі.

“Мәшһүрдің өзін-өзі ертегі қып сөйлегені” тұспал өлеңінде:

Бір сұңқар түскен екен хан қолына.
“Сұңқар” деп лирикалық қаһарман ақын өзін айтып отырғанын көреміз.
Қуғаным бала жастан-ғылым жолы,
Емеспе ғылым жолы-ханның қолы.
Жазасы хан қолынан қашкандықтан,
Ит қорлықпен күнелтті оны-мұны

Ал, ақынның таза мысал өлеңдеріне: “Тырна мен қасқыр “, “Сәйгелді сона бөгелек”.

Мысалдарында ақын адам бойындағы адамгершілікке жат қасиеттер қайырымсыздық, қанағатсыз халықтың еңбегін жеушілерді сынауға құрылған.

“Дүмше молда дін бұзар” деп халқымыз басына сәлде орап, қолына таспих ұстап жұрт үстінен күн көретін кейбір сұмақай шала сауатты қожамолдалардың

халықты алдап еңбегін жегендерін әшкерлеп суреттеген.

Асындай атасының даяр тамақ,
Тамаксыз ашылмайды бір күн қабақ.
Оқымай молда, таксыр-ай-деп,
Қазақен көбелектен алар сабақ.
Қазақтың молдасы бар көбелектей,
Жүреді қайда от болса төңіректей.
Дайын жоқ, тұрақта жоқ, ойсыз мисыз.
Ұшады, тек жел болса, ебелектеп, - деп бейнелеген.

Ал, Сәбит Дөнентаевтың “Бит пен бүрге” мысалында

Бір күні әлдеқалай келіп бүрге,
Қонуға биттен рұхсат ол сұрайды.
Секіріп барды бүрге байға таман,
Тұмсықты бара сала ол қадаған...
Кей жемкор өз жеуімен дамытпаса,
Батырып із салмаса, арытпаса.

Екі акынның мысалында сюжеттік үндестікпен бірге идея ұқсастығын дәлелдедік. Мәшһүр-Жүсіптің “Тырна мен қасқыр” мысалында:

Сүйекке қақалып өлгелі тұрған жерінен құтқарған тырнаға алғыс айтудың орынына өзін бас салып жемек болады. Мысалдың оқиға желісі көптеген мысалдарға ортақ болғанымен автордың әр қайсысы өзінше жырлаған. Қасқырдың тырнаны мақтауы, ажалдан аман алып қалған тырнаға көрсеткен зұлымдығын акын шебер суреттейді. Тырна бойынан мактаншақтықты, ал қасқырдан озбырлық қасиеттердің жиынтығын көреміз.

Мен саған олжа берер ерің бе едім,
Құтқардың сөзім сыйлап ерінбедін.
“Сыйға сый” деген маған таз басыңды,
Ауызға салып тұрып кемірет ме едім.

Ахмет Байтұрсынов мысалы ұзақ кіріспеден басталады.

Қысқасы. Қасқыр, Тырна болды таман,
Басына пәле түсіп қысылғанда,
Жалынып-жалпаяды келіп саған...

Қайырды қарап істе адамына,
Қарайлас өзінменен шамалыға.
Қасқырдай кара жүрек залымдардың
Жүрмендер түсіп кетіп тамағына,

— деп жақсылыққа жақсылық жасай алмайтын қайырымсыздарды сынай отыра, адамгершілікпен, ізгілікке шақырады.

Акынның “Жарты нан” хикаясына келетін болсақ, осы туындыда бірнеше жанрдың тоғысып келуін көреміз. Хикаятта өзіндік идея тереңділігімен өзгеше.

Адам баласын құртатын нәпсі ғой, бір адам жолда келе жатып бір сандық тауып алады, ашса ішінен айдаһар шығады, ол сандық болмай пәле болып жабысады.

Сандықты, ала сала, аузын ашты,
Сап-сары көрді ішінде асыл тасты...

Қолына алып еді жылан болды!
Бір сәтте есіп кетті айдаһардай,
Таппады құтылуға қашар жолды.

Асыл тастың, айдаһардай өсуі ертегіге тән элементтер.

Жылан айтты сен қайдан душарластың
Жай жатқан сандық едім, аузымды аштың...

Бұл жерде жыланның сөйлеуі мысалға тән құбылыс. Сонда ойламаған жерден отыз адам кездеседі, олар жабылып айдаһарға түк істей алмайды. Бұлардың да қолынан ештеңе келмейді, енді не істеймін, бұл айдаһардан қалай құтыламын деп әбіржіп тұрғанда құдайдың құдіретімен бір жарты адам кездеседі.

Нандырдың талай жанды таңыркатып,
Өтіргін болды әшкере таңдай атып.
Сөзіңді әуел маған рас қылшы,
Сандықты қылдың мекен қалай жатып?

Осы бір сұраққа айдаһарыны келеді, әсіресе "өтірікшісің" деген сөз жанына батады, бір орынынан тұра алмай жанталасып, елегізіп шиыршық атады. Содан кейін жыландай түгін болып аспанға ұшып, келіп сандыққа қайта түседі.

Алланың құдіретімен отыз кісі және бес адам құтқара алмаған айдаһардан селтендеген жарты адам көзді ашып-жұмғанша жұтайын деп тұрған жерінен байғұсты құтқарып алады.

Отыз кісі кім, бес адам кім енді соған тоқталсақ, ақын:

Оразаң отыз күнгі – отыз кісің,
Бес кісі – бес намазың, білемісің.
Жоқ қылып жамандықты жойылтуға,
Бұлармен дәнемеге келмес күшің.
Қысылды мен болмасам шыбын жаның,
Дәрменін қалмап еді, құрып әлің.
Танып қой, танымасан, мен болармын,
Дүниеде қылғақайыр – жарты наның.

Осы туындыда адам баласының істеген жақсылығы, қайырымды істері, Алла өзіне қайтаратынын ақын шебер суреттеген.

Ал С. Торайғыровтың мысалына келетін болсақ, акынның «Арыстан мен тышқан» мысалы да үлкен дидактикалық ой білдіріп тұр. Арыстан ұйықтап жатқанда басына ойнақтап мазаланған тышқанды ұстап алып, жоқ қылмақ болады. «Таксыр, мені өлтірме, тірі жүрсем бір пайдам тиер!» деп тышқан жалынады. «Сорлы тышқан, не жақсылық қайтады сен байкүстан», саған караған күнім құрсын деп, арыстан оған әбден күледі. Оны менсінбеді, тек «болмаста

айтып күлдіргені, көңіл ашқаны» үшін тышқанды азат етеді. Бір күні арыстан торға түседі, кара күшке салып, босқа арылдап, әбден маталанады. Сонда әлгі тышқан жетіп келіп, торды тісімен қиып, арыстанды босатып алады. Мысалдың осындағы айтары – өзін азулы, айбарлы болсаң да, басқаны кемсітпе! Нашар мен әлсіздердің де пайдасы тимес деп ойлама, олар да жақсылыққа жақсылық істей алады. Сәулесі түспес, пайдасы тимес адам жоқ. Осыны білмейтін кеуделерді ақын арыстан бейнесімен, қарапайым, қатардағы көптің бірін тышқан бейнесімен берген.

Мысал қоғамның жеке адамның басындағы кейбір жағымсыз жәйт, кемшілік, дерт, ұнамсыз мінез-қылықты ашық, тура сынамай, аллегориялап сынап-мінейді. Аллегория-грекше астарлап айту, басқаша айту деген сөз. Яғни мысал - аллегория әлгідей кемшілік, дертті көбінесе адамның емес, басқа бір хайуанаттың, құстың, немесе бір заттың басында болған оқиға етіп суреттейді. Өзінің айтар идея, ой-пікірін жасырып, жұмбақтап айтады. Әңгіме бір жәндік, бір зат туралы болғанымен, оның ар жағында адам бейнесі, адам ісі, адам характері тұрады.

Кейде мысал бір адамның басында болған хикая деп те жазыла береді. Бірақ мұндай адам туралы жазғанымыз мысал болу үшін оның екінші мағынасы, астарлы пікірі болу керек. Мысалшы әлгі адамның теріс әрекет-қылығын көрсету арқылы басқа біреулердің басындағы, немесе соның тобына, әлеуметтік табына тән жөн-жосыздықты сынап-мінеуге тиісті. Яғни, адам туралы жазылған мысалдарда пікір дәл сол адамның өзі туралы емес, басқа біреулер, басқа бір орта туралы болады. Осылайша пікірді астарлап, мысалдап айтқандықтан олар да мысал деп санала береді.

И.А. Крыловтың «Суайт», «Бакташы мен философ», «Диірменші», «Екі бала», «Малшы», «Бай мен батрақ» деген сияқты көптеген мысалдарында персонаж ретінде кәдімгі адамдар алынған. Бірақ, солардың іс-мінезін көрсету арқылы автор жеке бір таптар мен топтардың әрекет-ісіндегі, психологиясындағы ұнамсыз жайларды әшкерлеп отырған. Мысалы, жоғарыда аталған мысалдардың ең соңғысында күні бойы пішен шауып, тоғай арасымен қайтып келе жатқан бай мен батраққа бір аю тап болады. Ол байдың желкесіне міне түсіп, оны дөңгелетіп ала жөнеледі. Қожайынның «Өлдім құтқар мені» деген жандаусы шығады. Сонда батрақ аюды балтамен шауып, айырмен түйреп өлтіреді. Сонда жанының аман қалып, пәледен құтылғанына қуанудың орнына, бай батраққа шауып, түйреп аюдың терісін бүлдірдің деп ұрысады.

Міне, мұнда үлкен астар бар, аллегория бар. Автор байдың осы қылығы арқылы жалпы үстем таптың дүние қоныздығын, жалақойлығын, жақсылықты

білмейтінін, басына қауіп төнгенде «бастан құлақ садаға» деп қауіп бұлты арылған кезде «дүние» деп жылайтынын келеке еткен. Автор осы пікірді әлгідей етіп мысалдап айтқан.

Бір ескертер нәрсе: ойды астарлап айтқан, басқаша айтқан нәрсенің бәрі мысал бола бермейді. Мысал бар да, мысалдап жазылған өлендер, шумақтар, эпиграммалар болады. Жазғанымыз мысал аталу үшін онда, біріншіден, оқиға, сюжет болуға міндетті. Бұл үшін персонаждар қимыл-әрекет жасауға, пікір таластыруға, қактығысқа баруы керек. Екіншіден, оның құрылымы екі бөлім, екі құрамнан тұруға тиіс. Бірінші бөлімде оқиға ілініс тауып, біртіндеп дамып, одан шарықтап барып шешілуге, персонаждар тағдыры айкындалуға, айтпак ой, жасамак керытындыға негіз берілуге тиіс. Екінші бөлімде сол суреттелген оқиғадан, баяндалған хикаядан түйін жасалуға, мораль шығарылуға қажет. Мысалды көп ретте эпостық дүниелер қатарына жатқызуымыздың сыры да осы белгілерде жатыр.

Мысал емес, мысалдап ғана жазу Абайдан бастап, бүгінгі ақындар творчествосында кездесе береді. Мына бір туындыны оқып көрейік:

Бас білмеген тайында
Жүре берді жайында
Құнан шықты – құрық көрмеді,
Дөнен шықты – ырық бермеді.
«Омыртқанды үзейін, –
Мініп көр» – деді.

Осы мысал емес, өйткені, жоғарыда айтылған мысал белгілері мұнда жоқ, бірақ мысалдау бар. Осында баланы жастан қатты ұстамай, бетімен жіберу астарлап, орағытып сыналған. Асау тайдың ар жағында тентек бала бейнесі тұр. Демек, бұл мысалдап жазылған сатиралық миниатюра.

Әділ баға
Қыран бүркіт биікке шырқауда еді.
Қораз тұрып: қой соны,
Таң атқаның білмейтін мылқау, – деді.

Мұнда да аллегория бар, биікке самғаған қыран мен оған іш тарлық етіп, көре алмай жерде даттап тұрған Қораздың да ар жағында адамдар харекеті бар. Дегенмен, бұл да мысал емес, онда персонаждар харекеті, одан туған сюжет жоқ. Сондықтан да бұл мысалдау әдісімен жазылған сатиралық шумақ.

Екінші ескертер нәрсе: мысал – сатираның поэзиялық жанрларының бірі делінгенмен, XVIII ғасырға дейін ол прозамен жазылып отырған. Атақты Эзоп мысалдары, үндінің Қалила мен Димна төңірегіндегі мысалдары – бәрі де

карасөзбен жазылған.

Мысалы: тиіп кеткен жерін былғайтын Қарамайға кім жоласын, оны көргендер сокпай, айналып өтеді. Мұны, әрине, Қарамай да біледі. Жактырмайды. Бірақ амал қанша...

Күндерде бір күні шанқандай бір ақ жібек көйлек жанынан өте берген еді, Қарамай қасакана етегіне сүйкеніп кеп қалды. «Бәрі бір, Қарамай атым қалып жатқан жоқ. Сенің ажарыңнан маған не пайда...»

Бүйтпесе, ол шіркін Қарамай бола ма!

Ошаған

Бәйгеге қосар алдында аяндап жүрген жүйрік күреннің құйрығына шап етіп Ошаған жабыса кетті.

-Уә, Ошеке, жол болсын, қайда тарттың? – деп сұрады одан Алабота.

-Бәйге қосылып, осы жолы бағымды бір сынағалы тұрмын, – деді Ошаған.

Бәйге аттар алысқа айналды. Шырқап барған жүйріктерге «кайт»! деген белгі берілгенде, күрен де құйрықты шиыра атқыған еді. Ошаған ұшып кетті де, шанға көміліп қала берді.

Бәйгеден келгенге не жетсін... егер шабысың болса!

Міне, бұлар – прозалық мысалдар. Оларда персонаж, сюжет, аллегориялық образ, сықақтық кекесін, ықшам да ұғымды тіл, стиль, қорытынды ой-пікір, мораль бар. Қарамай бейнесімен біреуге ұрынбай, оны былғамай жүре алмайтын қараниет адамдар, Ошаған бейнесімен әлін білмес әлектер, «күріш арқасымен су ішетін «күрмектер», өгіздің мүйізіне отырып алып, жер жыртып, сабан тартып жүрмін деп білетін «шыбындар» сықақталған.

Мысал – сатира мен юмордың ең ежелгі, ең көне жанрларының бірі. Оның үлгілері біздің эрамызға дейінгі VIII ғасырдағы ежелгі грек әдебиетінен жеткен. Әрине ол тұстағы мысалдың көрінісі, мазмұны қазіргі біздің мысалдарымыздағыдай болмаған. Дегенмен, бұл жанрдың қазіргі кейбір сипат-ерекшеліктері мен белгілері сол тұстағы мысалдарда-ақ көрініс тапқан.

Біздің заманымызға дейінгі V ғасырда Эзоп мысалдары пайда болған. Олар мейлінше қысқа, мейлінше ықшам да ойлы, белгілі бір дидактикалық пікірді комикалық түрде айтып беретін астарлы әңгімелер түрінде көрінген. Соның бірекеуін мысалға келтірейік:

Аш түлкі келе жатып бұтақтан бір шеңгел жүзімді көреді. Алып жемек болады, бірақ жете алмай дінкесі құриды. Сонан соң «бұл әлі піспеген екен» деп ішінен күбірлеп жөніне кете береді.

Міне, бұл – мысал көрінісі. Өйткені мұнда астарлы ой бар. Бұл әңгімедегі

идея – тұлкіні сынау емес, тұлкі сөйтіпті дей арқылы кейбір адамдардың бір нәрсеге қолы жетпегенде өзін жұбату үшін әлгі өзі ынтыққан затта жөнсіз кінә тағатындығын, мін қоятындығын сынау.

Бұл сықылды мысал -әңгіме казакта да бар. Бір мысық шаңырақтағы ыстауы тұрған етке тап болады. Аузынан суы құрып,алып жемек боп алас ұрады,бірақ жете алмайды. Сонан соң «босқа әуре болыппын, бұл сасып кеткен ет екен ғой» деп жөніне жүре береді. Мұндағы ой-пікір де, айтпак идея да дәл әлгі сияқты.

Мысалдап жазу, ойды тұспалдап айту, идеяны аллегориялық формада беру ашық сынаудан қорыққандық емес, ол- айтар ойды өткір,әсерлі етіп жеткізіп берудің тиімді әдісі. Сондықтан да мысал жанры ғасырлар бойы ескермей, ұмытылмай, үнемі қолдау тауып, дертті әшкерлеудің ықпалды құралы ретінде үнемі пайдаланылып келеді.

Қазіргі сатиралық жанрлардың біздегі ең көп жазылып жүргені – осы мысал. Оны аға және орта буын ақындар да, жас талаптар да жазады. Қара сөзбен де, өлеңмен де жазады. Сөз жоқ,бұл күнде жанрдың тақырыбы кеңейіп, мазмұны тереңдей түсті. Көп мысалдар іс-тіршілігіміздегі, адамдар мінезіндегі зиянды дерттерді, жайсыз жайларды дәл тауып сынайды.

Олар бірде басқаның ісін парықтай білмейтіндер мен өз мінін көрмейтіндерді, ойсыз, көзсіз еліктегіштер мен өзіне өзі сұқтанып токмейілситіндерді көрсетсе, енді бірде барқырақ әншілерді, ауырдың үсті, жеңілдің астымен жорғалайтындарды, әлін білмес әлектер мен бастық болса, бастан кіку кетірмейтін мазасыздарды көлденең тартады. Тағы бірде күштіні көрсе, басы жерге жеткенше иіліп, кішіпейілси қалатын, әлсізді көрсе, қағып кететін есерсоқтар мен әйтеуір лауазым, кресло тигенге мәз болатын мансапқорларды келеке етеді.

Яғни ақын бірінші мысалда отпен, окпен ойнағанның өзі өледі, екінші мысалда алып мемлекетке ауыз салмақ болғандар итше үріп, далбасалап жолда қалады дегенді ишарамен ескертті.

Қоғамның еңбекшіл,сергек мүшелерінің зор табысын, ізденгіш әрекетін, қабілеттілік-дарындылығын мақтаныш ете, достық ниеттестік сезіммен риза бола, шаттық күлкімен көрсетуге болады. Яғни кейбір сатиралық жанрларды достық әзіл сияқты етіп, жағымды объектіге негіздеп, оны сынау үшін емес, мадақтау ниетпен де пайдалана аламыз

Сатиралық жанрлардың мұндай жағымды түрі де өмірдің әдемілігін, артықшылығын, адамдарымыздың жан сұлулығын шатана жырлау, мақтана мадақтау арқылы керітартпа құбылыстарға қарсы күрес ашады,оларды сынап-

мінеп түзетеді.

Осыны ескерген жас талаптарымыздың ұнамды образды, оның іс-қылығын мысалдай көрсетуге, жағымды мысалдар жазуға талпынуы байқалады. Бұған С.Қалиевтің «Кенес» атты мысалы – бір дәлел.

Онда ұядан ұшар балапанға әркім әр түрлі мысал айтады. Бүркіт: «Бүріп үйрен», Қарға: «Қаркылдап үйрен», Бақа: «Баркылдап үйрен», Төбет: «Үріп үйрен», Сауысқан: «Сақылдап үйрен», Күзен: «Шақылдап үйрен!», Қаз: «Қанқылдап үйрен». Шағала: «Шаңқылдап үйрен» дейді.

Балапан мұндай ақыл-кеңестің бәрін де тыңдамайды. Дамылсыз самғайтын қарлығашты қызықтайды. Сол сияқты үнемі ұшуды, ағып ұшуды арман етеді. Ол «ілесем алмай қалса да ұшады, қос қанаты талса да ұшады, шаршаса да ұшады, ақыры бәрінен де озып ұшады».

Міне, бұл мысалда балапан бейнесі, іс-әрекеті арқылы пайдасыз ақылгөйлікті жаратпайтын, өз басымен дұрыс жолды тандай білетін, жалықпас, ізденгіш жас адам дәріптелген.

Алуан тақырыпқа жазылған мысалдардың ішінде сырлы ой, ықшамдылығымен, әдемі астар-аллегориясымен, жатық тіл, жақсы ұйқасымен жүрекке жылы тиетін тартымдылары көп. Ондай сәтті туындыларды барлық сықақшылардан табуға болады.

Мысал жанр талабына сай, сәтті шығуы үшін бірсыпыра шарттар керек. Біріншіден, мысалдағы персонаж – аң, құс хайуанат, зат, ұсақ жәндік өз қалпында, өз бойына лайық іс-қимыл, әрекетпен көрінуге тиіс. Оларды жаратылыс, табиғатынан басқаша етіп көрсетуге, қолынан келмейтінді істей алатын етіп суреттеуге болмайды. Жансыз заттардың жүріп кетуі, көріп қоюы, естіп қоюы ертегіге ғана сыйымды. Оның ерекшелігі солай, онда бәрі де мүмкін. Ал мысалда мұның шегі болады. Бұл жанр адам мен хайуанды, жансыз затты мүлде ұқсатып жіберуді көтермейді.

Ал көп мысалдарда персонаждар өз табиғатынан айырылып, төрт аяқты айуан, қанатты құс болудан қалып, нағыз адам болып шыға келеді. Олардың өзі, ісі, әрекеті, жағдайы, көзқарасы, ұғымы – бәрі дәл адамдікіндей етіліп суреттеледі.

Мысалы, С.Сейітовтың «Шегіртке мен құмырсқа», «Қорқау қасқыр», «Сона мен шіркей» атты мысалдарында құмырсқа шығарма жазады, қорқау қасқыр үйді-үйді аралап, шу шығарып жүреді. Шіркей мен сона қолына қағаз алып, қалам ұстап, шарт жасасып, жарысқа түседі. Бөдене күшігенге қой сойып, арақ құяды.

Персонаждардың адамдандырылып жіберілген сонша, олардың орнына бір-бір кісінің атын қоя салса, мысал жай сықақ өлеңге айналып шыға келеді. Өйткені

персонаждардың тек аты жүргені болмаса, әлгі мысалдардың іс-кылығы, мінезі ешбір тұспалсыз, тұра суреттелген.

Мысалдағы персонаждарға өз табиғатына, өз бойына лайық ғана іс істеп, әрекет беруді классиктер мен тәжірибелі сықақшылардан үйрену керек. И.А. Крыловтың «Жапырақтар мен тамырлар», Абайдың «Есек», Сәбит Дөнентаевтың «Екі теке», «Көзі тоймайтын ит» сияқты мысалдарындағы персонаждардың іс-әрекеті қандай нанымды. Ешқайсы адам ісін істемейді. Оларға жаратылысынан қолынан келмейтін әрекеттер берілмеген. Бірақ солардың ар жағында кейбір адамдардың бейнесі тұрады.

И.А. Крылов өзінің «Квартет» атты мысалында маймыл мен есекке, теке мен аюға музыка ойнатып қойған ғой дейтіндер болар. Үңіліп оқысақ, автор әлгілерге қолынан келмейтінді істетпеген, олар жиналып квартет ұйымдастырмақ болады, бірақ олардан ешнәрсе шықпады деген. Олардың музыка аспаптарын қалай ұстауды, қалай тартуды білмейтінін мазақ еткен. Сол арқылы патша чиновниктерінің әлі білмей, әлек болатынын келемеждеген.

Сөйтіп мысал өмірін тікелей, тура көрсетіп кетпеуге, айуанаттар аттары адам есімін ауыстырған шартты белгілерге айналдырылмауға керек. Әрине, мұны айтқанда, жәндікпен жансыз нәрсені персонаж етіп алуға, оны шартты түрде сөйлетуге болмайды деп отырғанымыз жоқ. Тек соның шегін, жөнін білу, аллегория, басқаша айту әдісін жете игеру қажет деп орырмыз.

Мысалды сәтті шығарудың екінші шарты – сатирик әрқашанда сөз етер болмыстың сырын дәл ашатын персонажды таңдай білуге міндетті. Халық даналығы да осыны қатты ескерген. Қорқақты қоян, құлқынқорды қасқыр, момынды қой, қуды түлкі бейнесінде беретін болған. Егер біреулердің жылпостығын, қулығы мен сұмдығы мен сынау үшін персонаж ретінде не айлалы түлкіні, не сақ сауысқанды алмай, момақан қой мен пәк жанды көгершінді алсақ, мысал дегеніне жете алмайды. Соңғы екеуін қаншалықты алаяқ, алдамшы деп жамандағанмен, жұрт сенбейді. Өйткені, бұлардың жаратылыс – табиғаты ондай емес.

Тағы бір ескерер нәрсе: мысалда тәлім-тәрбие риторикалық ақыл айту, ұйт-бұйт деп белгірсу арқылы емес, іс-әрекет, қимыл қактығыс арқылы беріледі. Автордың идеясын, ақыл-кеңес үшін оқушы мысалдың сюжет шешімі мен персонаждың тағдырынан аңғару керек. Демек, мысал да үйретеді, бірақ, суреттеу, бейнелеу, образдар жасау арқылы үйретеді, оқушы өзі қорытынды жасайтын етіп үйретеді.

Ал біздің көп мысалдарымызда мынадай құрғақ ақыл айту жүреді:

Даурығып босқа шуылдап,

Сона болма дыңылдап,
 Шіркей болма ызындап,
 Сертінді адал ісінмен,
 Көрсетіп шық орындап!
 Оралған шырғауықтай әдет-ғұрып,
 Болған жоқ әлі бізде түгел құрып.
 Кейбіреу сол оралар шырғауықты,
 Десең де: «өміріне бұл қауіпті»
 Өсіріп, өркендетіп» асылдырып,
 Алады құтыла алмас масыл қылып.

Мысалда мұндай түсіндірмелер мен ескертпелердің болуы шарт емес, тіпті, керек емес. Ал моральдің болуы мүмкін, қажет. Бірақ, ол әлгідей риторикалық баяндау жолдары емес, мысалдың мазмұнын қайта түсіндіру емес, оны байытып, сатиралық образды ашып, идеяны айқынданқырап жіберетін, уыт, зілі бар афористік жолдар болуға керек.

Мысал – көптен келе жатқан көне жанр болса да, болашағы зор, пайдасы мол жанр. Осыны түсінген Д.Бедный 1936 жылы мысал жанры бізде жойылып барады, оның енді мәні жоқ, ол сынайтын объекті де қалған жоқ деген бір сыншыға қатты тойтарыс берген.

Қазақ әдебиетінде Дулат Бабатайұлының шығармаларының ішіндегі бір тармағы мысал өлеңдері. Акын елге үлгі, өнеге беру, ақыл айту ниетімен үш-төрт мысал жазған. Оларда автор өтірікшілдікті, мақтаншақтықты, арамдық қулық-сұмдықты, дүниеқорлықты мысқылдайды. Бұл ой-идеяларды айқын жеткізу үшін акын мысалдарын түсінікті, қызықты сюжеттерге құрады.

«Сарышымшық» атты мысал өлеңінде таңдайы кеуіп шөлдеген жаман шымдық қып-қып етіп, қорқа-қорқа барып, көлден су іше сап, зытады. Қайтып келіп басқа шымшықтарға мақтанады. Барсам, көлде дүйім құс отыр. Ортада аққу. Көл қорыған қызғыштар. Айламды асырып, соның бәріне сездірмей, ұрлап су іштім, әбден шомылдым. Бір кезде қалықтап қаршыға келіп қалды. Қаз қамысқа тығылды, аққулар есінен адасты, сұқсырлар суға сүнгіді. Мен ғана тырп етпей отыра бердім. Қаршыға менен қаймығып, көлге қонбады. Ақыры саңғыттым да, көлдің суын арамдап жөніме кете бардым деп бөседі.

Сонда бір шымшық:
 Өзім де бұрын білуші ем
 Қаршыға саған баттасын,
 Ерлігіне ебі сай
 Мақтаса сені мақтасын, –

деп бөстіртіп қояды. Сөйтеді де, ана бір көлдің түбінде балалар құрған тұзақ бар. Оның айналасы – арпа, бидай. Айналды асырып, тұзаққа түспей, сол жемді теріп же, бұл сенің қолыңнан келеді деп арандатады. «Қаршығадан қорықпаған тұзақтан қорқам ба» деп мықтымсып барған сарышымшық тұзаққа түсіп, мерт болады.

Ақынның бұл мысалында екі сын объектісі бар. Бір жағынан, өтірікші мақтаншақ, өлім білмейтін әлектерді келекелеп, ондайлардың тағдыры әрқашан осылай болмақ деп отыр. Екінші жағынан, доссынған дұшпандар өтірік мақтап, арандатып орға құлатады дегенді айтады.

Дулаттың екінші бір мысалының мазмұны мынадай: қара қарға жем іздеп жүріп, өлген үйрек тауып алады. Өзі жемей, балапандарына әкеліп береді. Олар бұл тәтті жемді қалай қолға түсірдің деп сұрайды анасынан. «Қайраты шешен қамысты көлден іліп әкетті», – деп мақтанады қарға. Ата-бабамыз үйрек іліп көрген жоқ еді деп күдіктенеді балапандар.

Осының бәрін естіп-көріп тұрған бір сауысқан қарғаға келеді де, қаршығаның теуіп түсірген үйрегің жоғалтып алып, іздеп келе жатқаны айтады:

Қырғиды да жұмсапты.
Кім де болса, алғаның
Сол жерде мойнын қый депті!
Жемімді алған ұрыға
Өлімнен тарт сый депті, –

дейді. Қарғаның зәресі ұшады, ішкен-жегенін қайта құсады. Балапандарын шулатып тұра қашады. Үйректің қалған жемтігін сауысқан сүйрей жөнеледі.

Бұл мысалда да екі нысана бар. Қарғаның үйректі өзім ілдім деуімен тағы да өтірікшілдікті, жөнсіз мақтаншақтықты келемеждеген. Онан соң қорқақ, момын байғұстардың ауызындағысын алдап жеп кететін сауысқан сұмдарды түйреген. Ақынның мысалды:

Сауысқан көп қазақта
Қорқытып жейтін момынды, –

деп аяқтауы да осы идеяны аңғартады.

Бір айта кететін нәрсе: Дулаттың осы И.А. Крыловтың «Қарға мен түлкі» мысалымен идеялас, мазмұндас. Ұлы мысалшының туындысында да қарғаның мақтаншақтығы, түлкінің қулығы айтылған. Екеуіндегі айырмашылық – қарғаның ауызындағы жемін И.А. Крыловта түлкі, Дулатта сауысқан әкетеді. Персонаж мұнда да табылып алынған. Сақтық, қулық-сұмдық жағынан сауысқан да түлкіден кем түспейді.

Қорытып айтқанда, Дулат өз заманындағы неше қилы кемшіліктердің

себеп-салдарын жете білмесе де, оны жоюдың жолдарын түсінбесе де, оларды әшкерелеп үлкен іс істеді. Махамбет, Шерниязбен қатар, қазақ сатирасын байытты, әдебиетке мысал жанрын әкелді. Сатирада өз беті, өз ерекшелігімен көрінді. Егер Махамбет, Шернияз сатирасы көтеріліс тақырыбына жазылса, көтеріліс жауларына бағытталса, Дулат сатирасының семсері ел ішіндегі әлеуметтік, тұрмыстық міндерге, жаман әдет-дағдыларға қарсы сермелді. Дулат сатирасы белгілі бір ортаға тән теріс мінез, зиянды қылықтарға, жинақталған, шартты фактілерге негізделеді. Сол сияқты, егер алдыңғы екі акынның сатирасы өзінің діттеген нысанасына қарата, арнай айтылса, жырау сатирасы дертті суреттей, баяндай айтылды, мысалдап айтылды.

Абай дәуірінде қазақ мысал жанры өрлей түсті. Бұл тұстағы қазақ әдебиетінің прогресшіл, ағартушы өкілдерінің өзі екі бағыт, екі деңгейде тұрды. Мәділқожа, Майлықожа Сұлтанқожа-ұлы, Базар жырау Өтемесов сияқты ақындар ескі діни мектептерде, медреселерде тәрбиеленеді. Білгені, естігені, көргені дін тұрғысында діни ұғымда болатын. Сондықтан олар орыс әдебиетінен емес, шығыс әдебиетіне иек артты. Шығыс және ауыз әдебиетінің дәстүрінен ұзап шыға алмады. Бұрынғы толғау, жыр өсиет өлең хисса – дастандар түрінде жазылды. Араб, парсы, үнді хикаяларын пайдаланады. Ыбрай Алтынсарин И.А. Крыловтың «Пустынник и медведь» мысалының негізінде «Ақымақ дос атты» мысал жазған. Онда аю жақсы көретін қожайынының маңдайында тұрған шыбынды өлтіремін деп салып жіберіп, оның өзін қалпақтай кетірген. Яғни жақсылық істеймін деп жамандық етіп алатын олақтарды, анқауларды келемеж еткен. Бірақ бұл ой-пікірді Ыбырай ықшамды да қысқа, қазақ ортасына лайық етіп бере қойған. Орыс мысалшысындағы ұзақ баяндауларды пайдаланбаған.

Сондықтан мұны аударма емес, И.А. Крылов ізімен жазылған Ыбырайдың өз шығармасы десе де болғандай. Ол бүкіл рухы, тіл, стилімен қазақ туындысына айналып кеткендей. Ыбырай тағыда И.А. Крыловтың «Қарға мен түлкі» мысалын аударған. Абай бұл мысалды жеті буынмен әлде қайда дәл берген еді. Ал Ыбырай оны қара өлеңмен еркін аударған. И.А. Крыловтағы салған жерден айтылатын мораль мұнда жоқ. Түп нұсқа қарғаның ірімшік тауып алуынан басталса, аударма аш түлкінің тамақ іздеп жортып келе жатуынан басталады. Ал Абай шығармаларының бір тобы – мысалдар. Рас, оның дені – аударма. Бірақ сол аударма мысалдардың өзін қазақ әдебиетінің төл туындысындай көруге ақымыз бар. Өйткені, олардың мазмұны, ой пікірі Крыловтікі болғанмен, баяндалу әдісі, құрлысы тыннан табылған, жаңа шығармадай етіліп жазылған.

Академик М.С. Сильченко: «Абай аударған Крылов мысалдары, түп нұсқада қандай болса, сондай, поэзиялық шығарма, кимылды көрініс, юморлық

очерк болып келеді», – дейді. Бұл пікірмен келісуге болмайды. Крылов мысалдары түп нұсқада поэзиялық шығарма емес. М.Әуезов былай дейді: “Орыс әдебиетінде мысал өлең емес... онын жол өлшеулері, өлеңге тән өзгешеліктей боп, шумаққа да бөлінбейді. Әр кезде сөйлеп айтатын ауызша әңгіме, халықтық әңгіменің нақысты, ырғақты кара сөзіне бейім келеді. Қысқа қайырылған, өте мазмұнды жауаптасу, қағысулар оқиғалы желіге құрылады. Ал Абай... Крылов мысалынын осы ерекшелігін көп құнттамайды. Айнымас өлшеуге бағындырып, өлең қып аударған”.

Сөйтіп өлен емес, түпнұсқа Абай аудармасында өлең боп шығады. Қимылды көрініс, ауызекі диалог, кара сөз әңгіме жаңа түр, жаңа сипат табады. Өзіміздің төл шығармаға айналады.

И.А. Крылов мысалдарынын Абай аудармасын төл туындымыз деуге екінші негіз – олар казак өміріне бейімделіп, сахара тіршілігіне үйлестіріліп аударылған. Қазак тұрмысына сай емес образдар, есімдер халқымызға тән бейнелермен ауыстырылған.

Мысалы «Стрекоза и муравей» мысалын аударғанда акын инелікті шегірткемен ауыстырған. Мұның себебін М.Әуезов:

«Абай қазақтың фольклорында, жайшылық ұғымында инеліктің араласатын орны аз болғандықтан, оны әдейі оқушының ұғымына жақынырақ, конымдырақ шегіртке етіп алған тәрізді» деп түсіндірді.

Міне, осындай творчестволық тәсілдер қолданудың нәтижесінде акынның И.А. Крыловтан аударған мысалдарын халқымыз өзінің төл туындысындай тұшына оқиды. Жылы қабылдап, жаттап ап, айта жүреді.

Бұл мысалдарда діттеген міндер – біздің казак қауымына да тән кемшіліктер. Шегірткедей камсыз, бақадай ақымақ, түлкідей сұм, есектей парықсыз, карғадай әлін білмес әлек казак аспаны астында да жеткілікті еді. Бұл мысалдарды оқығанда кей орта, көп адамдар өзін көріп, өз психологиясын танып отырады.

Абайдың «Есек» дегені – аса сәтті мысал. Мұнда кісіні дүниесіне, мал-мүлкіне карап қадірлейтін, қолында барда парқынды біліп, дәулетін бітсе, алтынды түсіріп алғаннан кейінгі есектей қадірсіз ететін ортаны келеке еткен. Адамды мал-дәулетіне карап бағалайтын сол қоғамды әшкереленген. Малды-жанды, дәулет-мүлікті болса, ит те, есек те мырза атанады деген пікірді айтқан. Акын осы идеясын:

Жұрт ергені сонына

Үстіндегі алтын ғой, –

деген екі жолмен де аңғартқан.

Сонымен бірге, Абай мұнда кейбір надандардың дүниесім ен қадірлі болып, ілтипатқа алынып жүргенін білмей, «артық, өзгеше туғанмын, сондықтан сыйлымын» деп түсінетін бейшаралығын келекелеуді мақсат еткен. Бұл ниет акынның:

Алтын үсте жүргенде
Сол қадірмен көп жүрген.
Өз ойында көк есек

Өзгеше тудым деп жүрген, – деген шумағынан көрінеді. Мысалға қазақ тұрмысына, жалпы шығыс елдеріне тән сюжет берілген. Айтылар идеяға қарай персонаж да табылып алынған.

М.Әуезов былай түсіндіреді: «Крылов мысалдарын жақсы көріп аударғанмен, Абай сол Крылов үлгісінде мысал жазбайды. Себебі... жаманшылықтың жайын жалтарып айтпай, Добролюбов үгіттеген жол бойынша, ызалы шабытпен, тура шабуылмен айту керек деп ұғынады. Сондықтан өз бойында ажуа сатираға толып келген ызалы, толқынды ойларын Абай мысалсыз-ақ ашық, анық өлеңдермен шығарады».

Қазақ әдебиетінде мысал жанырын Дулаттан кейін дамытқан ақын – Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Ол көп мысалдарының сюжетін Шығыс әдебиетінен алған. Оның «Тоты құс» мысалының сюжеті «Калила мен Димнада» кездеседі. Онда өзен айырығындағы аралды мекендейтін қос тоты. Өсіп-өнбекті ниет қылады. Мекиен тоты ұяны бұл аралға салмайық, су тасыса балапандарды ағызып кетер дейді. Қораз тоты өркөкіректеніп көнбейді. Сонда анау Гаршиннің «Саяхатшы бақа» мысалын әңгімелейді де, жанашыр екі үйректің тілін алмай, опат болған сол баканың кебін киіп қалмайық деп ескертеді. Қораз сонда да көнбейді. Ақыры, мекиен тотының айтқаны келіп, балапандары апатқа ұшырайды.

Мұнда ақын қазақ ішіндегі «өзін білме, білгеннің тілін алма» деген қарғыс атқандарды сынаған. Идеясын:

Құдая, бейақылмен қылма жолдас,
Достың тілін алмаған адам оңбас, –
деп түйген.

Ақын «Калила мен Димнанын», «Қарға, кептер, атжалман, тасбақа, киік» деген бөлімінің сюжетімен «Қасқыр атты» мысал жазған. Түп нұсқада мерген аңға шығады. Киік атып алып, арқалап үйге қайтады. Алдынан бір қабан қарсы келіп, оған тұра ұмтылады. Мерген жан сауғалап атып салады. Жараланған қабан ышқынған мергенді жарып өтіп барып құлайды. Үш өлікке аш қасқыр тап болады. Мол дүниені құдай берді деп, үнемдеп жегісі келеді. Бүгінше садақтың

бір басы қасқырға сарт ете түседі. Сөйтіп ол қанағатсыздықтың құрбаны болады.

Майлы өз мысалында нысапсыздықты, көзі тоймастықты әшкерлемек болған. Осы идеяны өткір де әсерлі етіп жеткізу үшін түп нұсқадағы кейбір сәттерді өзгертіп, тиімдірек етіп алған. Мысал үнді әңгімесіндегі мерген ешбір кінәсіз етіліп көрсетілген, оған қабан ұрынған. Ал, Майлыда мерген киікке қанағат қылмай, одан соң «түлен түртіп қабан аулайды». Сөйтіп киік те, бұйырмай қалады. Осылайша, ақын қанағатсыздықтың акыры неге апаратынын әрі мергеннің, әрі қасқырдың тағдырымен көрсетеді.

Сол сияқты түпнұсқада кермесі үзілген садақтың бір басы қасқырдың алқымына тиеді дейді. Бұдан көкжалдың өле кетуі мүмкін бе деп күдіктенген ақын оны қасқырдың ең талмау жері – тұмсығына тигізеді. Мысал соңында автор:

Қызығы бұл дүниенің балдан тәтті,
Көуілге бек сақтағын қанағатты, --
деген мораль айтады.

М. Сұлтанқожаұлының «Аңқау мен арамза» мысалының сюжеті де «Калила мен Димнадан» алынған. Сауданы кәсіп еткен екі кісі, бірі аңқау, бірі арамза, тапқан пайдаларын бөліспей керек уақытында алып тұрамыз деп талдың түбіне көміп қояды. Артынша арамза серігіне көрсетпей қазып алып кетеді. Дау туады. Іс қазыға жетеді. Ұры қуаға тартамын деп әкесін қазаға ұшыратады. Мысалдың моралі:

Еш адам байым айды ұрлықпенен,
Момын адам байиды шындықпенен.
Басы жақсы болса да, түбі жаман,
Білсең де жолдас болма сұмдықпенен, –

деген шумакта жатыр.

Майлының бұлардан басқа «Үш жігіт», «Бұлбұл» атты мысалдары бар. Бірінші мысалда өмірі жарымай, кісі есігінде жалданып өткен ағайынды үш жігіт жер жыртып жүріп, бір құмыра алтын тауып алады. Мұны бірінен бірі қызғанады. Жеке иеленбек болады. Акыры бір-бірінің көзін жойып, алтын арттарында қалады. Мұнда қызғаншақтықтың, опасыздықтың, дүниекорлық пен ынтымақсыздықтың өмірде қауіпті дерт екені аңғартылған. Бірлік, татулық уағыздалған.

Ал «Бұлбұлда» И.А. Крыловтың «Шегіртке мен құмырска» мысалының пікір идеясы бар. Мұнда да қыс қамын жазда ойламайтындардың бейкамдығы, салақтығы, «қызықпен жүріп жазды алуы» сықақталған. Шырылдауық шегіртке сияқты,

Бір бұлбұл бауда өмір сүрген екен,
Саясын ол гүлдердің қылған мекен.
Азаннан кешке дейін ән шырқаумен
Сауық пен сайран құрып жүрген екен.

Осымен жаз өтеді. Бір күні қазан ұрады. Жайнаған алуан түрмен «Гүл қалмайды», «Жайқалған жасыл орман – бұл қалмайды», «Бұлбұлда бұрынғыдай күй қалмайды». Енді ол шегірткенің кебін киеді. Ақын сөзімен айтсақ:

Күшті жоқ сайрап әнге салатұғын.
Болмапты амал ауқат табатұғын.
Бұлбұл да аштан өлер халге жетті,
Ел жерде пана болмай баратұғын.

Сөйтіп ХІХ ғасырдың аяғына қарай қазақ мысалын Абай орыс мысалдарын аудару арқылы байытса, Майлықожа Шығыс сюжеттерін мысалға айналдыру арқылы байытты. Майлы бұл жанры үнемі ІІ буынды кара өлеңмен жазды. Мысалдарын көлемді етіп, кейбірін хисса-хикая, дастан дәрежесіне көтерді. Яғни, әдебиетке сюжетті сатиралық поэмалардың алғашқы көрінісін келтірді.

Ал енді Тұрмағамбет Ізтілеуовтің шығармаларында мысал жанрыда баршылық. Мысал жанры ғибрат өсиетті Шығыс үлгісіндегідей жеткізуді тиімді деп түсінген. Ақынның туындыларында, бір жағынан, жеке адамдар басындағы кеміс-кемшінді іліп-шалса, екінші жағынан, басқаны одан бездіріп, ғибрат айтып отырады. Мұсабек Байзақұлының «Тышқан мен түйе» мысалында әл-шамасына карамай қисынсыз мақтанатын гүпілдектер сықақталған. Түйенің бұйдасына жабысып ағ:

... иығым қандай күшті!
Күшпен тартып істеймін әрбір істі.
Иықтың күштілігі бұл емес пе?
Таудай түйе қаңбақтай болып ұшты, –

деп кеуіп келе жатқан тышқанның кішкентай арықтан өте алмай шонқайып, отырып қалуында осы сын жатыр.

Сол суға тышқан «Сүйреп келе жатырмын» деген түйе түсе қалғанда, оның тізесінен де келмейді. Тышқан жөнсіз гүпілдеп кеткенін сонда ғана түсінеді. Мұнымен «әлінді байқа, шамана қарай дырылда, кімнің алдында қалай бөсерінді біл!» деген ғибрат айтылған.

Кей жаман, кей нағандар ішіп-жеп бүйірі шыкса, есіре, екіліне бастайды. Айқай-сүрен шығарып сыр алдырады. Ақыры дәулеттен айрылады. Молда Мұса «Семірген есек» атты мысалымен осындай қоны көтеріліп, жал бітсе, «Құдайын

ұмытып кететіндерді» сілейткен. Жұрт жамылған терісіне қарап, жолбарыс деп біліп, еркінсітіп жібергенде, есектің ақырып қойып сыр алдыруы, елдің оны бау-бақшадан қуып шығуы – сондайлардың қылығын келекелеу.

Мысал ғибраты: бұлсан – тойсан, асып таспа, өзінді бір қалыпта ұста!

Шайырлар мысалдарының бір сарасы таза дидактикалық мысал болып келеді. Бұған молда Мұсаның «Түзу терегі», Тұрмағамбеттің «Төрт досы» – дәлел. Бұларда сықақтау идея да, сықақтау үшін алынған нысана да жоқ. Олар тек өнеге беріп, өсиет айтуды көздеген. Мәселен, бірінші мысалдағы кемпірдің түзу терегін патшаның көп ақша беріп қалап алуымен әділік, туралық әрнәрсені-ақ парқын көтереді, түзу болып, жөн жүрсендер, азбайсың, қор болмайсың деген ғибрат айтылған. Ал екінші мысалда төрт достың бірі – киік ауға түседі. Оны құтқарып алу мақсатымен екінші дос – түлкі адамды алдаусыратып алысқа әкетеді. Үшінші дос – қарға, төртінші дос – тасбақаны ертіп әкеліп ауды қиғызады. Киікті босатып алады. Мұнда бірлік, татулық насихатталған. Өзара көмек бар жерде өлмек жоқ; адамдар да әлгілердей бір-біріне сеп, сүйеу болуға керек деген кеңес берілген.

Шығыс стиліндегі ақындар мысалдарын бірсыпыра ерекшеліктері бар. Біріншіден, оларға көбіне араб, парсы, үнді әдебиетіндегі дайын сюжетер арқау етілген. Кейбірі діни нанымға негізделіп, діни хикая етіліп жазылады. Молда Мұсаның «Қайырымды қыз бен қайыршы» мысалынан бұл айқын көрінеді. Диуанаға жасырып күлше бергені үшін сараң бай өз қызының қолын шауып тастайды. Артынан «алланың әмірімен» қызға қайта қол бітеді.

Мұнда жақсылық еткені үшін жазаланғандар қор болмайды, кем болмайды деген пікір жатыр. Мысал жұртты адамгершілікке, ізгілікке, қайырымды, мейірімді болуға діни тұрғыдан үндейді.

Екіншіден, қазақ әдебиетінің дәстүрінде түлкі қу-сұмның, опасыздың, қарға ақылсыз дарақының, тасбақа асықпас шабанның персонажы ретінде қолданылатын. Ал Шығыс үлгісінде жазылған мысалдарда бұл дәстүр сақтала бермейді. Жоғарыдағыдай, түлкі досқа опасыздық емес, адалдық жасайды, өз басын қауіп-қатерге қияды. Қарға болса, қиын қыстау сәттерде қолға түскен киікке жәрдем беруге жарайды.

Сөз болып отырған кезеңде шайырлар басқа елдердің сықак дүниелерін аудару мен айналысқан. Мақыш Қалтаев орыс, татар және Шығыс әдебиеттерінен он шақты мысал аударған. Бәрінде де қажетті мораль, ғибрат бар. Мысалы, «Сүтке түскен тышқан» деген мысалда әрекет істе, қимыл жаса, әрекет қимыл әрқашан қиыншылықтан, қауіп-қатер, азаптан құтқарады деген өсиет айтады.

Ал молда Мұса И.А. Крыловтың «Пустынник и медведь», өзбек шайыры

Мұхаммед Шәріп Гүлханидың «Ағаш пен маймыл» атты мысалдарын қазақшалаған. Бұл арқылы да акын қазақ жұртына өсиет өнеге таратқан.

Мәселен, соңғы мысалда маймыл ағаштың сына тұрған жарықшағына құйрығын тығады да, сынаны суырып тастайды. Сол ақ екен, маймыл «шаж!» ете түседі. Құйрығы қысылып, құлындағы дауысы шығып жатқан оны адам топпақпен ұрып өлтіреді. Мұнда өлерінді біл, әлінді білмей әлек болма деген нақыл жатыр.

Жоғарыда аталған мысалдардың бәріне тән кейбір кемшілік бар. Ол – шұбаланқылық, өлендік құрлысындағы олпы солпылық, тіліндегі шұбарлық. Бұл кемшіліктер акындардың ауыз әдебиетті дәстүрінен шыға алмағандығынан деуге болады.

Ал «Көк өгіз» мысалында өз орта, өз жора – жолдасынның паркын, қадірін біл. Әрқашан солармен бірге бол, не көрсен де, бірге көр! Аман болу, жаман болу соларға да байланысты деген ой айтылады. Осыны ескермеген көк өгіз сиырларды тастап, жылқыларға қосылады. Бір күні табынға қасқыр шабады. Жылқылар бет-бетімен аңдыздай жөнеліп, өгіз қасқырлар қамауында қалып қояды. Сонда баяғы өзі тастап кеткен сиырлар келіп, оны құтқарып алады. Міне, бұл сюжетте әлгі ой жатыр. Акынның «Кеше түнгі түс, бүгінгі іс», «Кешегі күндей түсті бұлт басқан», «Соқыр ағаш», «Сарақанның жанбыры» өлендерінде де ойпікір аллегорияланып айтылған.

Қорыта келгенде, С. Торайғыров Абай, Мәшһүр-Жүсіп дәстүрін дамыта отырып, жана дәуір, жаңа жағдайда қазақ мысалын тағы бір белеске көтерді. 20 ғасыр басындағы ұлттық мысалдың дамуына үлкен үлес қосқан тағы бір акын – Сәбит Дөнентаев. Ол:

Ұмтылайық оқырға,
Айналмай көр-жер коқымға.
Жара болың ұлғаймай,
Дәрі іздейік қотырға. –

деп, оқу, білім алу проблемасы мен өмір-тіршіліктегі кемшіліктерді сынап түзету міндетін қатар қойған. Оның «қотыр» деп отырғаны – сол тұрмыстық, қоғамдық кемшіліктер, дәрісі – сатира.

Осы мақсатты шығармашылығының идеалы еткен С.Дөнентаев революцияға дейін-ақ қоғамда, өмірде, адамдар мінезі мен ісінде кездесетін міндерді сынап-сықақтаған бірсыпыра шығармалар туғызып тастаған. Оларының көбі – мысал. Акынның мысалды көп қолдануын оның талантының мысалға бейімдігінен, бұл жанрды ұнатуынан, аллегориялап, мысалдап айту оның таңдаған әдіс-тәсілі болғандықтан деп түсіндірген жөн. Сонымен бірге, оның

мысалшылдығының сырын көтерген тақырып, қозғалған мәселелерінің сипатынан іздеуіміз керек. Сәбит революция алдында, негізінен, бостандықты аңсау, теңдік іздеу идеясын алға тартты. Осы идея еркіндікке жол бермей, тұсау болып отырған патшалық қоғамдық құрылыстың өзін әшкерелеуге мәжбүр етті. Акын өз сатирасымен әлеуметтік кесір-кесапаттарға ауыз салуға тиіс болды.

Мысалы, бірде ол патша үкіметінің ой айтып, пікір білдіруге жол бермей, сөз бостандығын қысып отырғанын әшкереуді ниет етті. Бірақ, «патша үкіметі осылай етіп отыр» деп ашық айқайлау ақылсыз батырлық еді. Сондықтан бұл пікірді акын астарлап, жанамалап қана өткізді. Еркін сөйлеуге құқынан айырылған жұртты, өзі сияқты ақындарды тілі қырқылған бұлбұл, патша цензураларың бұлбұлды еркін сайратпай, сақау етіп қойған жыртқыш қаршыға бейнесіне берді. Ел мен өзі аңсаған теңдік, бостандықты бұлбұл құштар болған қызыл гүлге теңеді.

Қорыта келгенде, мысал өлеңдердің Батыс-еуропалық үлгідегі акындық мектептермен өзара байланысын талдай келе, олардың арасындағы сабақтастықты дәлелдедік.

3 МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРДІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өзіндік өрнекпен, мысал өлеңдерін шеберлікпен дәріптеген.

Атап айтқанда «Мәшһүр-Жүсіптің тырнамен айтысы», «Мәшһүр-Жүсіптің ала қарғамен айтысы», «Сәйгелді, сона, бөгелек» туралы, «Тырна мен қасқыр», «Соқыр, санырау және жалаңаш», «Мәшһүрдің өзін-өзі ертегі қып сөйлегені» деген мысалдары бар.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының және Ахмет Байтұрсыновтың «Қасқыр мен тырна» мысалын салыстырып көрейік.

А.Байтұрсынов:

Бір қасқыр сапар шекті елден жырақ,
Неше күн таппай азық қалды жырап.
Жемдіктің жакын жерде исін сезіп,
Қасекен келе жатыр соған қарап.

Мәшһүр-Жүсіп:

Бір қасқыр сапар шекті елден жырақ,
Неше күн таппай азық қалды жырап.
Жемдіктің жакын жерде исін сезіп,
Қасекен келе жатыр соған қарап.

А.Байтұрсынов:

Қасқырдың кім білмейді қомағайын,
Көңілден жемтік көріп кетті уайым.
Келді де бір сүйекті салды ауызына,
Шеткері бұрынырақ жатқан дайын.

Мәшһүр-Жүсіп:

Қасқырдың кім білмейді қомағайын,
Көңілден жемтік көріп кетті уайым.
Келді де бір сүйекті салды ауызына,
Шеткері жырағырақ жатқан дайын.

Акынның мысалында тақырыбында бірдей үндестік идея да бірдей. А.Байтұрсыновта мысалдың екінші шумағындағы «бұрынырақ» сөзін Мәшһүр-Жүсіпте «жырағырақ» деп берілген. А.Байтұрсынов осы мысалды 15 шумақпен жазса, М.-Ж. Көпейұлында 11 шумақпен жазған. Екі акында «Садақа бастан құлақ» деген мақалды қолданған «Тырна мен қасқыр» мысалында, сүйекке қақалып өлгелі тұрған жерінен құтқарған тырнаға алғыс айтудың орынына өзін бас салып жемек болады.

Мен саған олжа болар ерін бе едің,
 Құтқардың сөзім сыйлап ерінбедің.
 «Сыйға сый» деген маған таз басыңды,
 Ауызға салып тұрып кемірет ме едім.

Қасқырдың тырнаны мақтауы, ажалдан аман алып қалған тырнаға көрсеткен зұлымдығын ақын шебер суреттейді. Тырна бойынан мақтаншақтықты, ал қасқыр бойынан озбыр қасиеттердің иесі екенін көреміз.

Эзоп пен Федр калыптастырған мысалдардан «Тырна мен қасқыр» мысалының сюжеті алынған екенін зерттеу кезінде білдік.

«Сәйгелді, сона, бөгелек» мысалында
 Қазақтың хаққа мағлұм білімі азы.
 Арсалан, әр қоянды қуған тазы.
 Сәйгелді қуған сиыр сақылданып,
 Жүреді шапқыласып қысы-жазы.
 Болады: киім киіп, белін бұған.
 Өнердеп қазақ қолды ерте жуған.
 Далаға, қалаға да шапқылайды,
 Түйедей тайрандасып сона қуған.

«Дүмше молда дін бұзар» деп халқымыз басына сәлде орап, қолына таспих ұстап жұрт үстінен күн көретін кейбір шала сауатты қожа молданың бойындағы мақтаншақтық пен даңғойлық мінездеп әшкерлеп суреттеген.

М.-Ж. Көпейұлы мысалға шығармашылық даралық пен келген жаңашыл ақын. Ақын мысалдарының бір ерекшелігі – оқиға құрылуы. Мысалдың ерекшеліктері әлемдік белгілі сюжет мазмұны тереңдете мысалды драмалық сипатты шығарма деңгейіне көтеруінде. Драмалық тартыстың ширақтылығы, кейіпкердің сөзінің ұшқырлығы.

Ал, «Мәшһүр-Жүсіптің ала қарғамен айтысы» мысал өлеңінде қарға өзінің не себептен қарғысқа ұшырағанын түсіндіреді. Кемені тышқан тескенде жылан бүке түсіп, жатып алып, сол тесіктен су жібермейді. Кейін сол үшін сыйақы талап етіп «Кәне, еті тәтті мақұлық қайда?» –деп, өтініш жасайды. Нұх пайғамбар тапсырмасымен мұны айқындау үшін алдымен қарға жіберіледі. Қарға құрлық жерді алдымен тапса да, жемтікке тойып тапсырманы ұмытады. Ол кешіккен соң, сонынан ұшқан қарлығаш қарғаның ең тәтті деп адам етін атағанын естіп, адамға жаны ашып, айтқызбау үшін қарға тілін шоқып алады. Пайғамбар алдына барғанда, қарға тілі кемсін болғандықтан, не түйгенін айта алмай қалады.

Ақын мысалдарында драмалық тартыстың, кейіпкердің сөзінің ұшқырлығы, олардың репликалық карама-қарсылықты айтыстарды ширата ербуі

осының дәлелі.

Сонымен қатар, акын бір топ мысалдарды сюжеттік жүгі, айтылар мақсатына қарай ойды тапқарлақпен нақтылай, өсиет етуді мақсат еткен.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мысалдары сан алуан. Ойшыл акын халық қамын ойлаған. Көтерген мысалдары жаңа идеялық сипат дарытады. Акынның өмірімен қызметінің бір салмақты саласы-мысалдары. Шығыс акындарының Алла, Адам, Ата, Мұхаммед пайғамбарды жырлаудағы дәстүрін алға апарып, өзіндік өрістеткен Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті дамуына өзіндік салмақты бейне ұғымдарыныңда түп-төркіні шығыс шығармаларында екені белгілі. Адамның он сипаттары: қайырымдылық, жомарттылық, кешірімділік, кішіпейілдік, ғылым білім, іздеушілік, ар-ұят сабыр сақтаушылық т.б. болса, теріс сипаттар: менмендік, сарандылық, пайдакүнемділік, өсімқорлық, өтірікшілік, зиянқорлық т.б.

Бәрінің бастау көзі шығыс әдебиетінде жатқаны және сол әдеби дәстүрді Мәшһүр-Жүсіп дамытып отырып өз шығармаларында яғни мысал жанрында шебер қолданған.

Акынның мысал жанрының көркемдік ерекшелігіне келетін болсақ, өзі суреттеп отырған құбылысты нақты, дәл берерлік сөздерді орынды қолдануында. Осы орайда жоғарыда талданған «Тырна мен қасқыр» мысал өлеңінен көркемдік ерекшелігіне тоқталайық.

Кемірді калыбынша жұтып қалды,
Тамаққа бармай сүйек тұрып қалды.
Қақалып, дем ала алмай сасканынан,
Алақтап жан-жағына көзін салды.
Қадалды жүрмей сүйек тамағына,
Болмады әртүрлі еткен амалына.
Жанынан күдер үзіп тұрған шакта,
Көзіне көрініпті жалғыз тырна.

Қасқырдың қомағайлығын, оның іс-әрекетіне айырықша көңіл бұрғызып, барлық болмыс-бітімін, анық көрсеткен.

«Алақтап жан-жағына көзін салды» дегеннен қасқырды үрей билеп, қорқыныш бой алдырғанын байқаймыз. Сонда М.-Ж.Көпеев «алақтау» сөзін жай ғана қолдана салмай, белгілі бір енгізіп, құбылысты нақты ашып көрсететін сөзді тіркестіріп пайдаланады.

М.-Ж. Көпейұлының мысалшы акын ретіндегі шеберлігін де оның мысалдарының тіл байдығынан көрінеді. осы мысалда еркін, кең тынысты басталған баяндау интонациясы жолаушының сандыққа кездесуі тосынан келген

қауіпті, ары қарай оқиғаны шебер суреттеген.

Ақын «-қалды, -састы, - басты, -кашты» деген етістіктерді қолданып бүкіл ситуацияны көз алдымызға әкеледі. Және бір сөзді қайталамай мазмұн мен бейнелілік қуатына сай етістіктерді ұтымды қолдану сөз дәлелдігін терен шеберлігінің белгісі.

Мысалдағы кейіпкерлердің характер ашып көрсету үшін де халықтық тілдік – сөйлеу дәстүрінде жиі кездесетін ұлттық бояуы айқын сезілетін тіркестерін тандап ала білген.

Мәшһүр-Жүсіп мысалдары адам бойындағы адамгершілік қасиеттерге жат алауыздық, мақтаншақтық, қайырымсыздық тәкәпарлық күншілідк, зорлық, қанағатсыздық сияқты мінездерді мінеуге құралады. сол мінезді сынай отырып соған қорытынды жасап береді.

Асындай атасының даяр тамақ,
Тамақсыз ашылмайды бір күн кабак.
«Оқымай молда, тақсыр-ай» – деп,
Қазекен көбелектен алар сабак.
Қазақтың молдасы бар көбелектей,
Жүрегі қайда от болса төніректей.
Дайын жоқ, тұрақта жоқ, ойсыз, мисыз,
Ұшады, тек жел болса, ебелектеп,
-- деп бейнелейді.

Ақын шеберлігін әйгілейтін белгі сөзді орынды қолдануда. Суреткердің шеберлікті танытар арналары сан алуан. Соның бірі сөз мағынасын кеңейту, сөзді ауыспалы мәнде қолдану арқылы тың, күрделі тіркестерді жасау тәсілі. Мәселен «сор» деген сөзді дерексіз ұғымды тура мағынада ауыспалы мағынада да қолдануы. Яғни метафоралық тіркестер жасалуы. Сонымен қатар «көз» сөзі ауыспалы мағынада қолданумен бірге екінші ұғыммен шектесуі арқылы үшінші бір жаңа сипатты сөз өрнегін тудырған. Мәселен, дерексіз ұғым ақылдың көзі болмайтыны белгілі. Сөздерді қолдану арқылы күрделі бейне жасалып тұрады. міне, осыдан Мәшһүр-Жүсіптің сөз қолдануын байқауын болады. сонымен қатар осы мысалда талдау кезінде ақынның «от» сөздерін орынды да жие қолдануы

Мысалы

Сәйгелді қонды сиыр сауырын,
От тисе байқатпайды бауырына десе,
Екіншіден:
Қазақтың молдасы бар көбелектей,
Жүреді қайда от болса төніректей.

Сонымен қатар «көбелектей, ебелектей» деген теңеулерді орынды қолданған.

Үшіншіден:

Арсалаң, шапқыласып, тайраңдасып деген сияқты жүріс түрлері де оқиғаны бейнелейді.

Ақын өз мысалдарына өзіндік ой-тұжырыммен өсиет айтып отырған. Әр мысалдарында адалдықпен ізгілікті, ар мен жан тазалығын, әділдікке ерекше сипат береді. Жалпы мысал-өлеңдері сюжеті қызық әрі қоғам көсемдерін әшкерлеген өткір де зілді мысқылға толы көркем шығарма.

Ақынның мысалдарында көркемдігін танытар бір қыры — айтар ой-толғамын мақал-мәтел мазмұнымен астастыру тәжірибесі:

Көп құстың “Жүрүші, жүр!” — деп тынышын алдым,
Көрінсе қайда қора қиқу салдым.
Мақал бар: “Беймазаның түбі — наза”,
Көпке жақпай қаңғырып босқа қалдым.
“Мәшһүр-Жүсіптің тырнамен айтысы”

Немесе:

Біз неге есен болмаймыз ел аманда?
Әркім аман тұрмақшы оң заманда.
Келген дәулет емес пе, кеткен — бейнет,
Өзің де айт: “Халайық тыныш, жұрт аман ба?”

Ақын ғибрат, өсиетті мысал өлеңімен жеткізуді тиімді деп қарады. Сөйтіп, ақын өз тұсында саяси-әлеуметтік, мәдени-шаруашылық істерге, ұсыныс жасап, көз қарасын білдіріп отырған.

Мәшһүр-Жүсіптің мысал өлеңдері үнемі сюжеттен құрылған. Оны жоғарыда талданған мысалдан көреміз.

Мәшһүр-Жүсіп мысалдарының қай-қайсын алсақта, әрбірінің бойында тек қана мысалға тән көркемдік ерекшеліктермен қатар философиялық тереңдік, ұлы ақынның ақындық шеберлігі не, шұрайлы тіл байлығына қанақ боламыз. Ақынның мысал тақырыптары әр түрлі. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік ой астаса келіп, ақынның стильдік даралығын танытады.

Дәстүр мен даралық қуатының бірлігі стиль қалыптасуы процесіндегі маңызды факторлар. Сондай-ақ, мысал жанрының астарлап, пернелей жеткізуі туралы көптеген ғылыми болжамдар бар. Мысалдың осы бір жанрлық ерекшелігі туралы ғалым Темірбек Қожакеевтің мына бір пікірі құндылығымен өзіне көңіл аудартады. “Мысалдап жазу, ойды тұспалдап айту, идеяны аллегориялық формада беру ашық сынаудан қорыққан емес, ол айтар ойды өткір, әсерлі етіп

жеткізіп берудің тиімді әдісі”. Сондықтан да мысал жанры ғасырлар бойы ескірмей, ұмытылмай, үнемі қолдау тауып, жағымсыз көріністі әшкерлеудің ықпалды құралы ретінде ғайдаланып келді. М.-Ж. Көпейұлының мысалдары халық өмірімен өмір шындығымен ұштасуда. Рухани ғасырлық қазына. Оның мысалдарының танымдық, тәрбиелік мәні сол шындығы мен халықтығында.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ әдебиетіндегі мысал жанрының қалыптасуы, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мысал өлендеріндегі сюжет төркіндігі зерттелді. Мәшһүртану белгілі бір жылдар аясында ғана емес, сан ғасыр бойы сан қырынан зерттеуді талап ететін құнды шығарма. Соның ішінде шағын жанр болса да шалқар шындық сидырған мысал жанры. Ақынның мысал өлендері адамгершілікке, әділдікке, тұрашылдыққа, өнер-білімге уағыздалған.

Магистерлік жұмыста қойылған мақсат-міндеттер өз үдесінен шықты. Жұмыс құрылымы өз талабына байланысты іске асты. Жалпы, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, шығармаларында, мысал өлендердің алатын орыны ерекше деуге болады.

Мектеп бағдарламаларында, оқулықтарда ақын мысал өлендері еңбеген. Сондықтанда осы мәселелерге орайы келсе мектеп оқушыларына таратудың пайдасы өте зор. Бұл зерттеу еңбегімізде әдебиет саласындағы күрделі міндеттің бірі қазақ мысал өлендерінің батыс-еуропалық үлгідегі өзара байланысын зерттеу, олардың арасындағы сюжеттік сабақтастықты саралау мәселесі.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мысал өлендері әлем әдебиетімен тамырласып жатқанын зерттей келе, әдебиеттегі ұлттық және жалпы адамзаттық идеялар тоғысына көз жеткіздік. Жалпы, ақын туындылары қоғам өмірімен, тарихымен тығыз байланыста болған.

Біздің ой-тұжырымыз негізінде осы тақырыпты әлі де болса терең, жан-жақты зерттей түсу алдағы ғылыми-ізденіс жұмыстарда жалғасын таба бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Көпеев М.-Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы.: Ғылым, 1990.
2. Көпеев М.-Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы.: Ғылым, 1990.
3. Көпеев М.-Ж. Таңдамалы. 1 том. – Алматы, 2003.
4. Көпеев М.-Ж. Таңдамалы. 2 том. – Алматы, 2003.
5. Көпеев М.-Ж. Таңдамалы. 3 том. – Алматы, 2004.
6. Көпеев М.-Ж. Таңдамалы. 4 том. – Алматы, 2004.
7. Байтұрсынов А. Ақ жол. Әдеби танытқыш. – Алматы.: Жалын, 1991. – 451 б.
8. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі әдебиет. – Алматы.: Білім, 1998.
9. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы.: Білім, 1994.
10. Жүсіпова Г. Мәшһүр-Жүсіп дастандары. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1998.
11. Шаңбаев Т. Мысал жанрының стилімен тілі. Канд. дис. автореферат. – Алматы, 1994.
12. Қалижан У. Мәшһүр-Жүсіп. Зерттеу. – Алматы, 1998. – 15, 22 б.
13. Тілеулесова А. "Мәшһүр-Жүсіп және мысал жанры". // "ПаУ хабаршысы" – Павлодар, 2004. № 4, 79 б.
14. Тілеулесова А. "V Сәтпаев оқулары Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары" – Павлодар, 2005.
15. Жүсіпова Л. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының "Қазақ түбі" еңбегі – тарихи дерек көзі. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2002.
16. Тұрышев А. //Қазақ тілі мен әдебиет – Алматы, 2000.
17. Сүтжанов С. Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1994.
18. Литература Древней Греции и Рима. – Санкт-Петербург.: Скрипториум, 2000. – 62 б.
19. Античная литература. – М., 1973.
20. Выготский Л. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987, – 88 б.
21. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы.: Ғылым, 2000.
22. Қожакеев Т. Сатира негіздер. – Алматы, 1996. – 308 б.
23. Қожакеев Т. Сатиралық жанрлар. – Алматы, 1983.

24. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы.: Жазушы, 1986.
25. Бердібаев Р. Ғасырлар мұрасы. – Алматы, 1977.
26. Әбдірахманов Т. Б. Өтетілеуовтың өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1961.
27. Қирабаев С. С. Көбеевтің өмірімен творчестволық қызметі. – Алматы, 1967.
28. Көбеев С. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1960.
29. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2002. – 300 б.
30. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы.: Ғылым, 1984. – 197 б.
31. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы. 1970, 318 б.
32. Сүтжанов С., Мұзафар Б. III Мәшһүр-Жүсіп оқулары. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Павлодар, 2003.
33. Жүсіпов Е. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы шығыс әдеби дәстүр. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2001.
34. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы.: Ғылым, 2000.
35. Құран Кәрім. – Медине, 1991. – 373 б.
36. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы.: Мектеп, 1973.
37. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы.: Ғылым, 1993.
38. Жармұхамедов М. Көненің көзі. – Алматы.: Санат, 1996.
39. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы.: Ғылым, 1994.
40. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы.: Мектеп, 1988.
41. Ел қазынасы – ескі сөзі. /В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері/. – Алматы.: Ғылым, 1994, – 498 б.
42. Еңсегенов Т. Казахская басня. – Алматы, 1982.
43. Нұрғалиев Р. Арқау. – Алматы.: Жазушы, 1991.
44. Ахметов З. Өлең – сөздің патшасы. – Алматы.: Мектеп, 1973.